ale

Historisk tidskrift
för Skåneland

Nr 2 1973

ale

Historisk tidskrift för Skåneland
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Redaktör Antikvarie Carin Bunte, Lund

Redaktionskommitté

Bitr. professor Erik Cinthio, Lund
Landsantikvarie Evald Gustafsson, Lund
Fil. lic. Gert Jeppsson, Lund
Fil. lic. Anna-Christina Meurling, Lund
Intendent Gustaf Åberg, Simrishamn

innehåll

	sid
Tommy Book: Skånelands befästa städer	1
Gunnar Bergström: Accisrätten och förbudet mot husbehovsbränning	20
Monika Minnhagen: Österlensk bondbebyggelse	25
Dag Widholm: Vad jorden gömmer	34
Barbro Sundnér: Rapport från Saxtorps kyrka	38
Aktuellt om antikvariskt	
Barbro Sundnér: Älstorps kyrka	42
Barbro Sundnér: V. Karaby kyrka	43
Carin Bunte: Fornvård	43

Kristianstads Länstryckeri, Kristianstad 1973

Skånelands befästa städer

Av Tommy Book

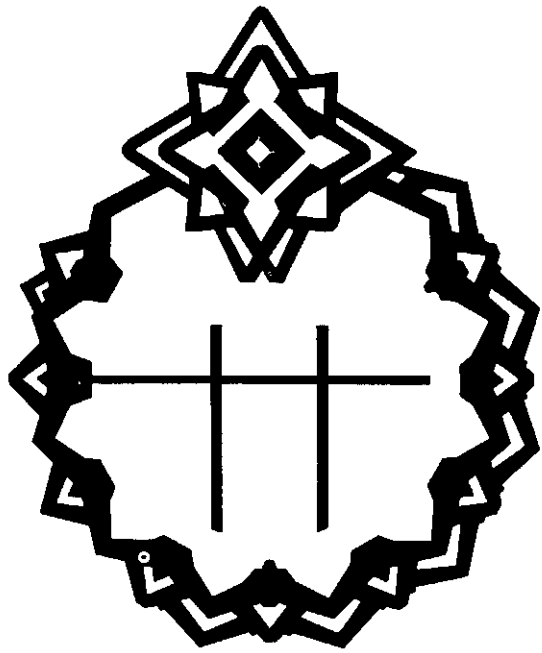

Efter Erik Dahlbergs plan för stad och fästning i Landskrona 1680.

Universitetsadjunkt Tommy Book, kulturgeografiska institutionen i Lund, ger här en översikt över stadsfästningarna i Skåne, Blekinge, och Halland och följer deras öden fram till den tidpunkt, då de döms ut och eventuellt raseras.

Syftet med denna uppsats är att med hjälp av enkla kartserier redovisa den stegvisa utbyggnaden och sedermera avvecklingen av befästningarna kring städerna i Skåne, Blekinge och Halland samt söka förklara lokaliseringen av de olika fästningarna. Endast de städer som under någon tid varit försedda med befästningslinjer runt själva stadsbebyggelsen och där någon byggnadsverksamhet ägt rum efter 1600 tas upp till behandling och tonvikten kommer att läggas på nya tiden. Som en bakgrund till de oerhört snabba förändringarna inom befästningskonsten ges här nedan en mycket kortfattad redogörelse för befästningstekniken under olika tider. För fullständighetens skull medtages även 1800-talet. De specialtermer för olika komponenter inom en befästningslinje som omnämns i texten återfinns på den förklarande kartskissen (fig. 1).

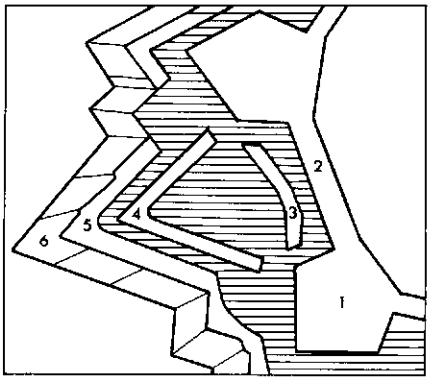

Fig. 1: Del av befästningssystem. 1=bastion, 2=kurtin, 3=tenalj, 4=ravelin, 5=betäckt väg och 6=fältvall.

Befästningsteknikens utveckling

1. *Medeltiden.* De befästa städerna omgavs av ringmurar med tinnar. Torn fanns vid stadsportarna och en del av vinklarna. För att kunna motstå en belägring fordrades också ett slott inom stadsbefästningen. Denna fästningstyp som byggde på närstriden, förekom för Sveriges del långt in på 1400-talet, då krutet kom till allmän användning inom krigskonsten.
2. *Gustav Vasa och Erik XIV.* Befästningarna kännetecknas av stora och runda tornbyggnader. Under Erik XIV:s tid började tornen och rundlarna att ersättas med bastioner.
3. *Den äldre italienska befästningsskolan.* Utmärkande för denna skola, som började tillämpas under slutet av Erik XIV:s regering, är bl.a. de mycket långa kurtinerna. Bastionerna låg på kanonhålls avstånd från varandra och var mycket små.
4. *Den nya italienska befästningsskolan.* Denna skola vann insteg i Sverige under Johan III:s regeringstid. Bastionerna gjordes mycket större och lades närmare varandra, nu på handgevärshålls avstånd. Vidare placerades, för att öka skyddet, framför kurtinen ett halvmånformigt utanverk, en s.k. ravelin.
5. *Den nederländska befästningsskolan.* Omkring 1610 nåddes vi av de nederländska befästningsidéerna. Denna försvarstyp förutsätter en låglänt och vattensjuk mark. Framför huvudvallen drogs här en lågvall. På det sättet kunde eld avgivas i två våningar. Vidare förekommer ett stort antal utanverk (främst raveliner) liksom hornverk och våta förgravar. Detta är drag som kom att utmärka det svenska fästningsbyggandet under 1600-talets första hälft.
6. *Den franska befästningsskolan.* Den främste representanten för denna skola var Pagan och det nya var att man nu konstruerade bastionsfronten

på en yttre polygon. Erik Dahlberg hämtade under sin verksamhetstid (andra hälften av 1600-talet) sina förebilder från både den nederländska och den franska befästningsskolan. Bastioner och raveliner var i allmänhet stora och rymliga. Till nyheterna under denna period hörde också den betäckta vägen. Frankrike står som förebild för fästningsbyggande även under 1700-talet. Anfallets överlägsenhet över försvaret kommer nu fram och för Sveriges del var endast två projekt av betydenhet aktuella: Landskrona och Sveaborg. I början av 1800-talet raserades de mindre svenska fästningarna och man övergick till centralförsvarsprincipen, som ledde till byggandet av Karlsborgs fästning, där fransmannen Carnots fästningssystem i början kom att tillämpas, men då hans system byggde på offensiven och Karlsborg skulle ha defensiva uppgifter gjordes bastionerna till självständiga verk efter nästa befästningsskola:

7. *Den nypreussiska befästningsskolan.* För att ge fästningen en ökad styrka och större utrymme omgav man den med en gördel av detacherade (självständiga) fästen på ett avstånd av 600—1000 meter från kärnfästningens vallar (detta svarade mot artilleriets skottvidd) och de byggdes på sådant avstånd från varandra att de kunde understödja varandra. Ur den nypreussiska skolan har den moderna fästningen vuxit fram.

Historisk bakgrund

Skånelands belägenhet som gränsområde mellan Sverige och Danmark gör det naturligtvis speciellt lämpat och intressant för studium av befästningsanläggningar. Uppförandet av en ny fästning eller förstärkandet av befintliga fästningar var ofta motiverat av fiendens agerande på den andra sidan gränsen. Det gällde för båda parter att ej få någon blotta i den relativt långa landgränsen.

Medeltiden och 1500-talet kännetecknades av befästa borgar i anslutning till städerna (t.ex. Laholm och Sölvesborg). Några stadsbefästningar av betydenhet fanns under denna tid ej i Skånelandskapen. Det är 1600-talet som både är det stora stadsbyggnadsårhundradet och fästningsbyggnadsårhundradet i det danska och svenska riket.

För Danmarks del är det främst under Christian IV:s regering (1596—1648) som detta kom till uttryck. I kungens försvarsprogram ingick både befästandet (eller i de fall befästningar redan fanns, en modernisering av dessa) av existerande köpstäder och byggandet av helt nya fästningsorter, allt detta efter renässansens befästningsideal (italienska och nederländska skolan).

I Sverige var denna stadsgrundar- och fästningsbyggarperiod betydligt längre och omfattade hela 1600-talet med Karl IX och Gustav II Adolf som introduktörer av nederländska fortifikationsingenjörer och senare under århundradet ett stort antal inhemska fästningsbyggare med Erik Dahlberg och Johan Wärnschiöld som främsta namn.

Under 1600-talets första hälft tillkom eller förstärktes på svenska sidan försvarslinjen tvärs över Sydsverige med de tre starka fästena Kalmar, Jönköping och Älvsborg. Mot dessa ställdes på den danska sidan ett antal otidsenliga befästningsanläggningar. Christian IV:s försvarspolitik i Skåne, Blekinge och Halland gick nu ut på att neutralisera

den svenska fästningskedjan. Som en motvikt mot Kalmar byggdes Kristianopel, mot Jönköping Kristianstad och mot Älvsborg byggdes nya försvarslinjer runt Halmstad samt förstärktes Varbergs fästning.

Efter Skånelandskapens införlivande med Sverige skedde, trots Karl XI:s yttrande 1673 att existerande (ej skadliga) fästningar ej borde raseras, en gradvis avveckling av en del av de fästningar som i huvudsak var riktade mot norr. Sålunda nedlades den redan förfallna Kristianopels fästning helt, Kristianstads befästningslinje tilläts under en längre tid att förfalla för att därefter till stora delar raseras (återuppstod dock under 1700-talet) och Helsingborgs försvarslinjer iståndsattes efter Roskildefreden men nedlades redan i slutet av 1670-talet. Vid samma tid slopades också Landskrona fästning till förmån för Malmö, men liksom för Kristianstads del sker ett återupprättande på 1700-talet. Den halländska stadsbefästningen Halmstad iståndsattes i början av svenska tiden men tilläts sedan att förfalla.

Den stora 1600-talssatsningen i Sydsverige var kustbefästningen och örlogsbasen Karlskrona och motsvarande 1700-talssatsning var land- och sjöfästningen Landskrona. Det var sålunda i första hand den danska flottans närvaro i farvattnen som här dikterat val av fästningsort och fästningstyp.

I det följande framgår hela tiden tydligt den svåra balanssituation 1600- och 1700-talets fästningsbyggare befann sig i mellan strategiska hänsyn och en ofta mycket begränsad statskassa. Fortifikationen omfattade ju under 1600-talets senare hälft och början av 1700-talet hela det svenska östersjöväldet, där den långa kustlinjen medförde dryga befästningskostnader. Detta innebar att endast en mindre del av totalsumman kunde disponeras till ny- och ombyggnader av fästningar i Skåneland.

Med tanke på den förhållandevis dåliga fästningsstandarden i denna landsdel vid tidpunkten för frederna i Brömsebro och Roskilde stod man i flera fall inför valet mellan en kostsam ombyggnad av anläggningen eller en fullständig rasering. Oenigheten inom Krigskollegium märks i de memoranda som med korta tidsintervall tillställdes olika höga fortifikationsofficerare under 1660- och 1670-talen. Man pendlade här mellan de båda nämnda ytterligheterna.

Att en fästning på ett par decennier kunde bli helt omodern berodde nog (bortsett från förbättrad krigsteknik) i många fall på att man vid byggnationen i så hög grad måste snegla på ekonomin och i alla lägen åstadkomma den billigaste lösningen att anläggningen när den stod färdig knappast kunde sägas motsvara tidens krav.

De bedömningar av fästningars försvarsförmåga liksom av framlagda projekt som omnämns i skrivelser från Kungl. Maj:t eller Krigskollegium torde vara i hög grad subjektiva, då det här rör sig om konkurrerande fästningsbyggares recensioner av varandras utförda verk eller förslag (jfr. dagens arkitekter).

Vidare kan det kanske verka förvånande att man så snabbt ville verkställa raseringen av fästningsvallar och igenfyllande av gravar. Många gånger berodde detta på att man ville utnyttja vallarnas byggnadsmaterial till fästningsbyggnader på andra orter. Så transporterades exempelvis Kristianstads vallmaterial till Karlskrona och Landskrona och Kristianopels till Kalmar.

Halmstad

Halmstads läge vid Nissan och i korsningen mellan två viktiga handelsvägar ledde till att orten mycket tidigt erhöll vissa befästningar. I dokument från 1200-talet omtalas ett fäste på stadens nuvarande plats och intill detta låg troligen ett mindre samhälle. I samband med Engelbrekts erövring av Halmstad på 1430-talet lär det, enligt källorna, ha funnits en mur som gick runt staden och 1443 framgår det av Kristofers av Bayern privilegier att befästningsanläggningarna bestod av en vallgrav med palissadförsedd vall. Staden fick nya befästningar under 1550-talet och de första åren av 1560-talet och motstod 1563 en belägring av Erik XIV. Samtida källor antyder dock att man endast hade en enkel ringmur med vallgrav. Inga kartor finns bevarade från medeltiden eller 1500-talet som skulle kunna ge en uppfattning om befästningarnas utseende.

Hans van Steenwinkel d.ä. sattes redan under Christian IV:s förmyndarregering till att leda ett stort antal befästningsarbeten i det danska riket bl.a. Halmstad och Kristianopel. 1598 påbörjades utvidgningen av Halmstads försvarslinjer. Stadens gatunät och befästningsgördeln skulle nu bilda en enhet. När anläggningen 1605 stod i stort sett klar hade man fått en fästning som uppfyllde tidens fortifikatoriska krav, men däremot kontrasterade mot det ålderdomliga gatunätet. Efter en brand 1619 justerades dock stadsplanen.

Redan tre år efter Brömsebrofreden kom ett kungligt direktiv om att förbättra Halmstads befästningsverk och 1651 presenterades en plan efter vilken detta arbete skulle ske. Fig, 2 redovisar denna plan i något förenklad form. Vid

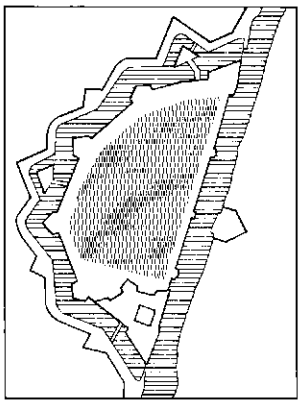

Fig. 2: Halmstad. Efter befästningsplan från 1651. *Samtliga stadskartor (fig. 2—15) är återgivna i skalan 1:ca20.000. Vågrät skraffering anger vattenområden och rasternätet visar befintlig eller planerad kvartersbebyggelse.*

en jämförelse med 1648 års karta, vilken visar Steenwinkels befästningslinje utan några större förändringar, ser man tydligt på vilka punkter man tänkt sig att förstärka stadens försvar. En redutt har tillkommit utanför de båda västligaste bastionerna, citadellet har fått en ordentlig försvarslinje mot själva staden och bastionen öster om Nissan har fått fler yttre vallar. Dessa inte alltför omfattande utbyggnader torde i stort sett planenligt ha kommit till utförande.

Från statens sida utgick årligen eller för en period av några år medel för iståndsättande av rikets fästningar. Detta föregicks av en förslagslista på nödvändiga åtgärder vid de olika fästningsorterna. Då Halmstad omnämns rör det sig under tiden fram till 1720 i huvudsak om reparationsarbeten. Ständiga rapporter inkom till Stockholm om den dåliga konditionen hos stadens befästningsverk. Rikets finanser medgav emellertid ej någon omfattande översyn. Vid de inspektioner som under 1670- och 1680-talen gjordes vid de syd-

svenska fästningarna gällde för Halmstads del frågan om en utbyggnad av befästningslinjen var att rekommendera eller man skulle nöja sig med reparationer. Fästningens existensberättigande ifrågasattes dock av en del av medlemmarna i 1685 års generalkommission. De befästningsplaner som trots detta utarbetades på 1680- och 1690 talen, bl.a. Buhrman 1692, ledde, enligt vad man kan utläsa av 1733 års plan över fästningen, till vissa förstärkningar i anslutning till slottet och Norreport.

Fästningskommissionerna av 1724 och 1733 var eniga på en punkt, nämligen att Halmstads fästning borde raseras. Detta nedläggnings- och raseringsbeslut kom 1734 och befästningarna nedrevs till största delen under de båda följande åren. Ett sista förslag 1744 till fästningens iståndsättande ledde ej till någon åtgärd.

Helsingborg

Helsingborgs läge vid Öresunds smalaste del ledde redan under 1100-talet till att ett försvarstorn uppfördes på platån mitt emot Helsingör på nuvarande Kärnans plats. Kring detta fäste tillkom sedan staden Helsingborg med den äldsta bebyggelsen på platån och senare bebyggelse nedanför branten. Borgen utvidgades under medeltiden och 1500-talet och utgjorde ännu på Christian IV:s tid stadens enda befästningsanläggning.

År 1624 utgick därför ett kungligt påbud att Helsingborg, Ronneby och Ystad skulle omslutas med en tranché (vall+grav). Detta ledde till en ca 2 km lång enkel försvarslinje runt staden (streckad linje på fig. 3). Under svenska ockupationen 1644—45 framkom förslag av generalkvartermästaren Örnehufvud till försvarslinjens utformning (fig. 3) men det var förmodligen först under Fredrik III:s regering som Helsingborg fick regelrätta stadsbefästningar. Befästningsplanen, som innebar markförvärv och husrivningar, godkändes av kungen 1655 och befästningsarbetet påbörjades omedelbart.

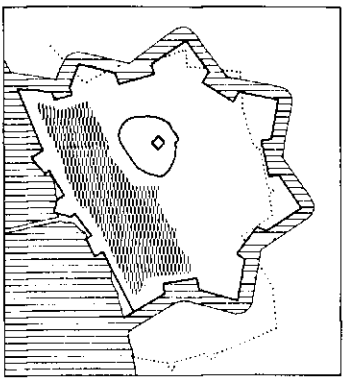

Fig. 3: Helsingborg. Efter Örnehufvuds projekt till stadsbefästning från 1644.

När staden blev svensk 1658 var försvarsverken ej helt fullbordade. Stadens och befästningarnas ungefärliga omfattning vid denna tidpunkt (begynnelseåret för Helsingborgs mycket korta historia som stadsfästning) framgår av fig. 4 som visserligen endast, som ovan nämnts, är ett förslag till fortifikation, men vid en jämförelse med Johannes Meyers (på platsen rekognoscerade) kartor över staden från 1655—58 finner man en överensstämmelse på de väsentligaste punkterna. Huvudfronten, med sex stora bastioner, var riktad mot landsidan. Sjöfronten var försedd med en jordvall med stenmur och de tre bastionerna utmed denna sida var enligt Malmström (1908) mer vakthållningsplatser än egentliga försvarsverk.

Under de första svenska årtiondena framlades en mängd planförslag varav de nedan nämnda endast utgöra en del.

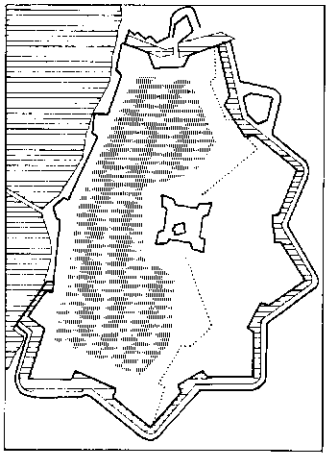

Fig. 4: Helsingborg. Efter Dahlbergs fästningsplan från 1659 (heldragen linje) och Wärnschiöldhs fästningsplan från 1663 (prickad linje).

Redan 1659 godkände Karl X Gustav en plan troligen uppgjord av Erik Dahlberg (heldragen yttre befästningslinje å fig. 4) som framförallt är att betrakta som ett fullföljande och i någon mån utvidgning av Fredrik III:s yttre befästningslinjer. Enligt samtida rapporter sattes fästningen på kort tid i stånd i huvudsak efter Dahlbergs (?) plan (framgår av en Dahlbergteckning från 1679). Detta strider mot Malmströms påstående att stadens befästningsverk aldrig fullbordades och under Karl XI:s förmyndarregering förmodligen tillåtits förfalla.

Under 1660-talet och förra delen av 1670-talet pendlade man på ledande håll mellan ytterligheterna: befästningslinjernas raserande och dessa linjers förstärkande. Det första hotet mot fästningens existens kom redan 1661 då Krigskollegium förordade en rasering av själva stadsbefästningen och endast bibehållande av slottet.

Från 1663 härrör en, av Hedvig Eleonora godkänd, plan ritad av Wärnschiöld (fig. 4). Wärnschiöld anförde tre skäl varför Helsingborgs fästning borde bestå: 1) läget mitt i skånska guvernementet och nära Själland, 2) för tullens skull och 3) för att danskarna under krig ej utan vidare skulle kunna logera sig i staden. Själva stadsbefästningen har i 1663 års plan (prickad linje å fig. 4) flyttats närmare stadsbebyggelsen för att lättare ansluta till slottet. På grund av penningbrist uppsköts arbetet med stadsbefästningarna, medan slottet kom till utförande i stort sett enligt Wärnschiölds ritningar (heldragna linjer). I samband med sin inspektionsresa 1673 påpekade Karl XI att Helsingborg visserligen hade ett ur fästningssynpunkt obekvämt läge men att platsen var alltför viktig för att lämnas obefäst.

Trots att nya förstärkningsarbeten utfördes vid fästningen 1674—76 föll den sistnämnda år i danskarnas händer, återtogs under kriget av svenskarna, överlämnades till danskarna och återgick vid freden 1679 till Sverige.

Omedelbart efter kriget (1679) under vilket alltså danskarna hade använt Helsingborgs fästning som utgångspunkt för krigsoperationer i Skåne, bestämdes genom en kunglig resolution att befästningsanläggningarna med undantag av själva borgtornet skulle raseras och detta skedde sedan (definitivt) under de följande åren.

Under den danska ockupationen 1709—10 försågs staden med enklare ej fullständiga försvarslinjer.

Karlskrona

Då Karlskrona ej helt kan hänföras till kategorin stadsbefästningar, hamnar staden sålunda något utanför ramen för denna uppsats. På grund av att Karls-

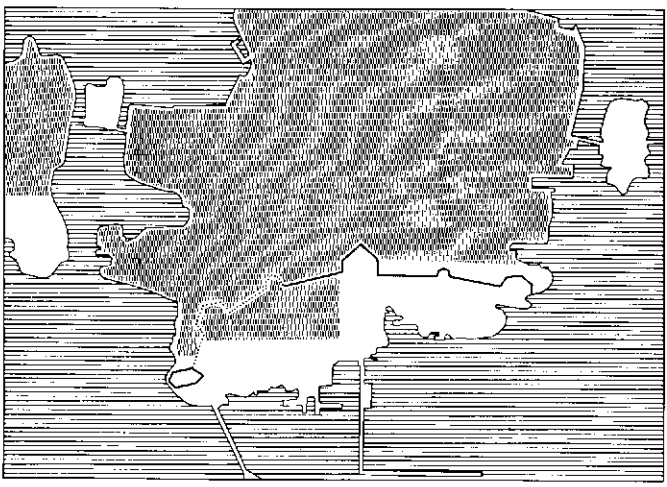

Fig. 5: Karlskrona. Efter stadskarta från 1724. Prickad linje anger försvarslinje som ej kommit till utförande.

krona under en lång tid räknats som en av rikets viktigaste fästen kan det dock anses motiverat med en kort redovisning av de viktigaste utvecklingsstegen, dock med tyngdpunkten lagd på Trossö, stadens huvudö.

År 1679 beslöt Karl XI att bygga en stad och en örlogshamn på Trossö och Erik Dahlberg fick kungens befallning att upprätta planförslag. Det följande året fick Karlskrona stadsprivilegier och arbetena på den nya flottstationen påbörjades under ledning av amiralen Hans Wachtmeister.

Försvaret av den nya örlogshamnen var uppdelat på en yttre och en inre linje. Den yttre linjen utgjordes av anläggningar (framförallt de båda fästena Kungsholmen och Drottningsskär) vid de större inloppen i havsbandet och den inre linjen bestod av befästningar kring själva varvet och på de mindre öarna omedelbart utanför Trossö.

Mellan åren 1688 och 1710 bedrevs befästningsarbetena vid den nya örlogsstationen intensivt, men fick sedan under resten av Karl XII:s regering inställas på grund av bristande medel. 1724 års fästningskommission påpekade vikten av att fullborda befästningsanläggningarna, i synnerhet sedan Ryssland också blivit en sjömakt att räkna med i Östersjön. Man uttrycker dock ej någon större förhoppning om att snabbt få fästningen i stridbart skick, bristerna var alltför omfattande. Bastionslinjen på varvsområdets nordsida var exempelvis endast till en del utförd (fig. 5). Bebyggda kvarter i stadens sydvästra del utgjorde hinder för denna försvarslinjes (det s.k. Slutningsverket) fortsatta framdragande.

Den politiska och ekonomiska situationen under 1700-talet gjorde att arbetet under vissa perioder bedrevs intensivt för att under andra perioder i stort sett ligga nere. Underhållsarbetena blev många gånger eftersatta och åtskilliga av de små och väl utspridda försvarsverken var i slutet av århundradet för-

fallna. Under 1800-talets befästningsarbeten gällde fortfarande tanken på en yttre och en inre försvarslinje.

I en rapport från 1820 omtalar generalmajor Sparre det mellan varvet och staden belägna Slutningsverket som tidigt byggts färdigt till två tredjedelar (tre bastioner av fem), men som senare på vissa partier nedrivits utan att ersättas med något annat. En osignerad karta från 1790 visar emellertid slutningsverket utritat i hela sin längd, men med mittbastionen Wachtmeister avlägsnad. Då Sparre i sin rapport 30 år senare förordade en utbyggnad av verket fram till den västra slutpunkten Drottninghall tyder detta på att nämnda karta åtminstone delvis visar planlagda men ej utförda försvarslinjer. Ljunggrens karta från 1855 visar att Sparres påpekande angående den felande befästningsdelen överhuvudtaget ej beaktats. Vid denna tidpunkt återstod endast de två östliga bastionerna och av dessa kvarligger idag den östligaste bastionen, Aurora.

Kristianopel

Som östligaste utpost i danska riket och som ett skydd mot den under 1500-talet förstärkta fästningen i Kalmar grundades år 1599 fästningsstaden Kristianopel. Ungefär vid samma tidpunkt miste de tre blekingska medeltidsstäderna Elleholm, Lyckå och Avaskär sina stadsrättigheter.

Kristianopel är anlagt på ett smalt näs och på norra och västra sidorna placerades de viktigaste bastionsanläggningarna. Den norra fronten omgavs med en vallgrav. Östra frontens bastioner var mycket små och typiska för 1500-talets befästningslinjer.

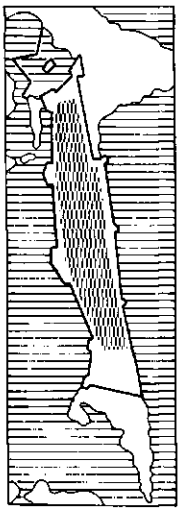

Fig. 6: Kristianopel. Efter grundplan från ca 1660.

Den nederländska stadsfästningstypen förutsatte just en sådan terräng som fanns vid Kristianopel dvs. flack mark och med vatten kring själva stadsområdet. Flera holländare var också verksamma vid uppbyggandet av staden (ursprungliga planen av Hans van Steewinkel d.ä.) och fästningen under 1600-talets första årtionden. Smärre förstärkningar av försvarslinjerna skedde efter det att svenskarna intog och brände staden 1611 och vid ett senare tillfälle tillkom raveliner vid den norra fronten. Under 1620- och 1640-talen utfördes vissa förstärknings- och reparationsarbeten. Enligt Andersson (1937) omtalas dock befästningarna ännu 1630 som halvfärdiga.

I och med Blekinges övergång till Sverige förlorade den redan otillräckliga Kristianopels fästning sin huvudförsvarsuppgift och efter smärre reparationer omedelbart efter Roskildefreden kom två år senare det första nedläggningsförslaget (Krigskollegiums). År 1662 var Kungl. Maj:t av den meningen

att onödiga fästningar i Skånelandskapen för besparings skull borde raseras. Till denna fästningskategori hörde Kristianopel. Året efter framkom samma uppfattning i en skrivelse från Krigskollegium men raseringsbeslutet uppsköts och efter stormskador 1670 reparerades fästningen på nytt.

Ytterligare några års respittid fick fästningen genom kungens uttalande, efter inspektionsresan 1673, att man ej borde rasera existerande fästningar. Det definitiva beslutet kom 1677 och raseringen vidtog omedelbart och en del av byggnadsmaterialet fördes till Kalmar. Vissa mur- och bastionspartier återstår emellertid än idag.

Kristianstad

Efter det att Vä år 1612 blivit bränt under svensk-danska kriget överflyttades stadens invånare till det av Christian IV grundade Kristianstad på ön Allö mellan Helge å och den dåvarande Nosabysjön. Av stadsplan, befästningslinjer och själva läget i låglänt och sumpig terräng framgår tydligt att den holländska staden och det holländska fortifikationssystemet varit förebild (fig. 7). Figuren visar också tydligt att Kristianstad var den tekniskt sett mest avancerade danska fästningen i Skåneland. Huvuddelen av fästningen tillkom under en intensiv byggnadsperiod 1614—18 och någon nämnvärd modernisering ägde därefter ej rum under den återstående danska tiden.

Vid övergången till Sverige hade Kristianstad därför hunnit bli en otidsenlig fästning som under lågvatten och efter isläggningen var mycket sårbar. Reparationsarbeten sattes genast igång

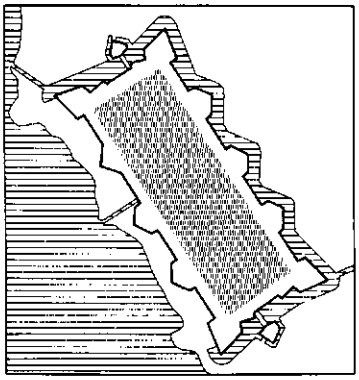

Fig. 7: Kristianstad. Efter stadskarta från 1658.

men avbröts vissa perioder i och med att diskussioner under 1660-talet fördes angående Kristianstads existens som fästningsort. I samband med Karl XI:s inspektionsresa 1673 framgår också fästningens långt gångna förfall och stadens svåra topografiska läge. Dock menade kungen även i detta fall att fästningen borde finnas kvar. Kristianstad kom ånyo i danskarnas händer 1676—78. Trots Dahlbergs protester beslöt man 1679 om fästningens raserande, vilket skedde åtminstone till vissa delar påföljande år.

Ett återuppbyggande av fästningen förordades av Dahlberg 1697 och 1698 bl.a. på grund av att staden enligt honom hade "ett så fördelaktigt läge" (jämför ovan). Efter rekommendation även av Stenbock återkom Kristianstad 1711 i den svenska fästningsstaten och befästningsanläggningarna sattes på nytt åtminstone i delvis stridbart skick. Förutom rena reparationer innebar detta att norra försvarslinjen förbättrades och vallgravarna fördjupades. 1724 års fästningskommission rekommenderade med en viss tvekan fästningens bibehållande, på grund av ortens lämplighet som en

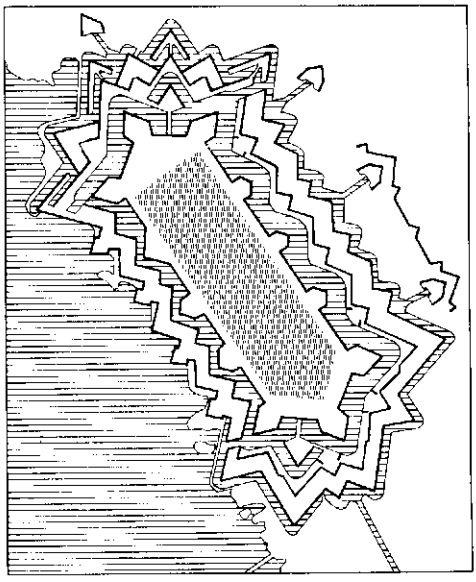

Fig. 8: Kristianstad. Efter fästningsplan från 1749.

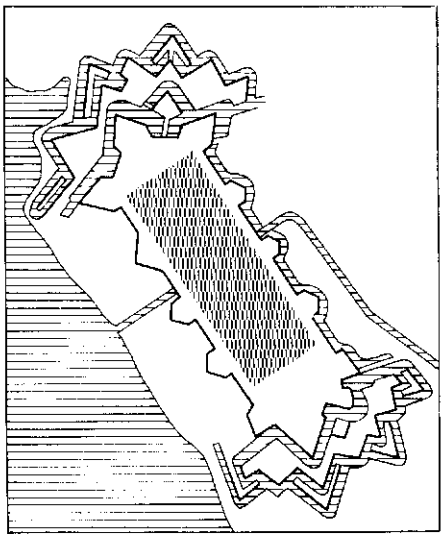

Fig. 9: Kristianstad. Efter fästningsplan från 1807.

place d'armes (enligt Munthe = en större fästning inneslutande viktiga militära etablissemang och förråd) mot Danmark. Det tidigare anförda skälet att bibehålla Kristianstads fästning för att ge en god betäckning för Karlskrona mot anfall från landsidan förkastades däremot av kommissionen, då ju Kristianstad endast var ett vadställe av många vid Helge å. Reparationsarbetena låg till följd av bristande medel de följande årtiondena i Kristianstad liksom vid huvuddelen av rikets fästningsorter under långa tider nere.

År 1748 utsågs Hans von Liewen att leda nya fästningsbyggen i Skåne (Kristianstad och Landskrona). För att Kristianstad skulle kunna tjäna som en tidsenlig place d'armes (ännu 1748 utgjorde nämligen 1610-talsbefästningen fästnings grundlinjer) var det nödvändigt med omfattande utbyggnader. K. Maj:t godkände 1749 den fästningsdessein (fig. 8) efter vilken sedan arbetet kom att utföras. Det mest iögonfallande på denna figur kan sägas vara den väsentligt utökade försvarsterrängen runt hela den enligt franska skolan anlagda fästningen och hela tre vallgravslinjer utmed stadens nordsida. Försvarsterrängen täcker nu betydligt större yta än själva stadsbebyggelsen.

Tiden fram till 1756 kännetecknades av en intensiv byggnation varvid norra polygonen (norra försvarslinjen) fullbordades liksom ett återställande av de östra och västra sidorna av fästningen. Under perioden mellan 1756 och fästningens överlämnande till Fortifikationen 1767 ägde endast smärre arbeten rum. Detta hade till följd att den södra sidan av fästningen vid denna sistnämnda tidpunkt kvarlåg i sitt, från 1680, demolerade skick, m.a.o. saknade fästningen försvar mot söder. Nya desseiner utarbetades för södra linjen och framlades 1768 (med förstärkta linjer och citadell i söder) och 1776 (utan cita-

dell) och efter den sistnämnda planen skedde en långsam utbyggnad av södra fästningssidan.

Ännu 1810 (fig. 9) ansågs fästningen ej vara fullbordad (bl.a. saknade östra och västra sidorna moderna försvarslinjer). Fästningen föreslogs bibehållen av 1819 års fästningskommission, men den redan då förfallna fästningen ansågs snart utgöra ett hinder för stadens utbyggnad och 1843 förklarade K. Maj:t att Kristianstad skulle upphöra att vara fästning och fyra år senare kom det definitiva beslutet. Fyra månader därefter drabbades staden av en svår brand och till följd av denna försågs de södra delarna med en ny stadsplan, vilken snabbt ledde till de södra försvarsverkens raserande. I övrigt demolerades huvuddelen av försvarslinjerna 1849—62 och de sista vallarna avlägsnades 1892.

Landskrona

Vid vilken tidpunkt Landskrona erhöll sina första försvarsanläggningar har man från historikerhåll ej varit helt överens om. Enligt Wåhlin härrör befästningsverken från 1400-talets förra hälft. Uppgifter om stadsgraven finns från 1476 och om stadsportarna från 1488—91. Detta strider, och det påpekar också Wåhlin, mot tidigare uppgifter (bl.a. Lindholm), som omtalar att staden före Sören Norrbys befästningslinjer från 1525 helt saknat försvarsanläggningar.

Under Christian III:s regering ombyggdes Karmeliterklostret till ett befäst slott 1543—49. På den äldsta stadskartan, en frihandsteckning från 1544, finns Sören Norrbys fästningsvall med löpgrav inritad. År 1547 berövades Ängelholm sina stadsrättigheter och invånarna beordrades, enligt Lindholm, att flytta till Landskrona. Detta hade till följd att Landskrona utvidgade sitt befästningsverk, vilket sålunda bör ha ägt rum omkring 1550. Tvångsförflyttningen förnekas emellertid av Wåhlin.

Landskrona belägrades 1644 av svenskarna och staden intogs efter en kort tid. Vid denna tidpunkt hade själva slottet moderniserats med betäckt väg och raveliner, medan själva staden fortfarande omgavs av jordvallar och en vallgrav (se fig. 10). 1644—45 byggdes sju bastioner i anslutning till stadsbefästningen och ytterligare en bastion 1645—48. I och med denna tillbyggnad lämnade man den medeltida befästningstypen och fick istället ett renässansförsvarsverk, närmast då i enlighet med den nederländska skolan.

De närmaste årtiondena efter Skånes övergång till Sverige förekom, samtidigt som stadsbefästningarna förbättrades, ett stort antal stadsplaneförslag för Landskrona. Huvudtanken i dessa var att Landskrona skulle bli en betydande stad och huvudort för Skåne. Nicodemus Tessin d.ä. och Erik Dahlberg tillhörde de mest kända stadsplanekonstruktörerna. Vignettfiguren visar befästningslinjen runt Erik Dahlbergs Landskronaplan från 1680. Även de andra planförslagen innehöll förstärkta försvarslinjer. Under en dansk ockupation av staden 1676—79 anlades ett antal utanverk efter en stor plan som ej kom att fullföljas. I och med Johan Gyllenstiernas död 1680 upphörde allt arbete både på befästningarna och stadsplanen och två år senare raserades stadsbefästningarna på kort tid, medan citadellet behölls.

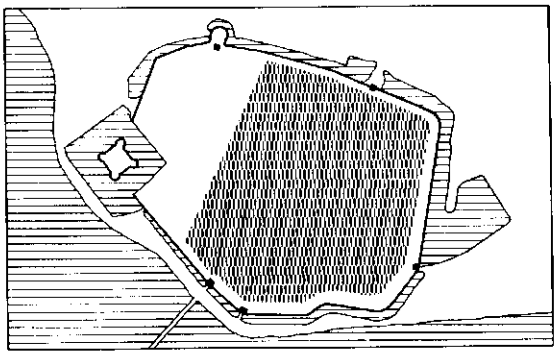

Fig. 10: Landskrona. Efter Vedels karta från 1580-talet och Wåhlin (1939).

För Landskronas del berörde 1724 års fästningskommission sålunda endast själva citadellet, vilket reparerades och förstärktes de följande årtiondena. På grund av att stadens läge omedelbart intill fästningen ansågs utomordentligt farligt både för stadens invånare och för möjligheterna att försvara staden rekommenderade Sekreta Utskottet vid 1747 års riksdag en flyttning av stadsbebyggelsen, inom 10 år räknat från 1749, till ett område väster om staden som vid den tidpunkten låg helt under havsytan. Staden skulle förses med en modern försvarslinje av fransk typ med själva citadellet som ett starkt utanverk och ett nytt citadell, framförallt för skydd av hamnen vid Djuprännan och det planerade örlogsvarvet, på grundet Gråen. De tänkta fästningslinjerna skulle till stora delar komma att dragas över den existerande stadsbebyggelsen.

1746—47 års riksdag ledde till uppförandet av ytterligare en stor fästning inom det svenska väldet, nämligen Sveaborg.

Uppgiften att utarbeta en plan för den nya fästningen och staden i Landskrona tillkom nu landets främsta fortifikationsofficerare. I denna "stadsplanetävlings" bestämmelser ingick som huvudpunkter den gamla stadens flyttning och utfyllnad av ett område mellan dåvarande strandlinjen och Djuprännan. I övrigt skiljer sig de framlagda förslagen (ett av förslagen redovisas å fig. 11) avsevärt från varandra både vad beträffar fästningslinjernas och stadsplanens utformning. På ett icke fastställt förslag av Virgin från 1747 placeras exempelvis citadellet på det från havet erövrade området och stadsbebyggelsen på landsidan norr om, och även till en del täckande, det gamla stadsområdet.

Under Hans von Liewens ledning utarbetades 1749 en ny plan för Landskrona. Den godkända desseinens utseende, till en del påminnande om Dahlbergs plan från 1680, framgår i stort av fig. 12 som visar de delar som kommit till utförande. Den vikt man tillmätte projektets olika delar framgår av rådsprotokoll från 1750 och 1751 i vilka iståndsättandet av gamla fästningsfronten ansågs mest angeläget, därefter kom stadsplanens inneslutande och anläggande av en stenglacis mot sjösidan och i tredje hand arbetena på hamnens försvarsanläggningar.

Fram till överlämnandet av fästningen till Fortifikationen 1766 hade huvuddelen av de försvarsanläggningar som

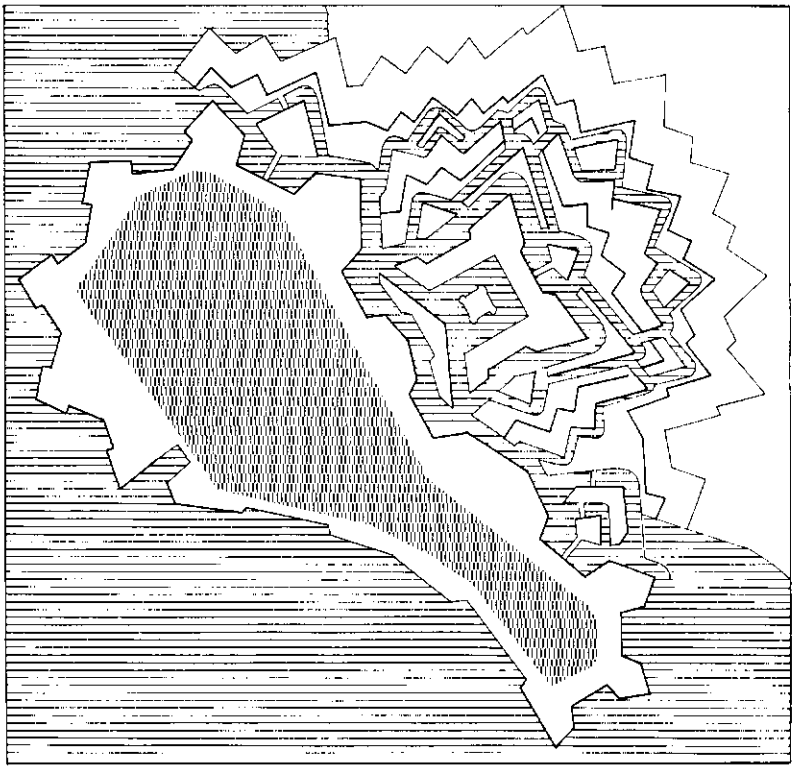

Fig. 11: Landskrona. Efter Ehrensvärds och Sekreta Utskottets stads- och fästningsplan från 1747.

finns redovisade å fig. 12 kommit till utförande. Flyttningen av gamla staden och bebyggandet av den utfyllda marken skedde däremot med utomordentlig långsamhet. En svårighet under de första årtiondena av fästningsbyggnationen var de ständiga växlingarna inom landets styrelse mellan de försvarsvänliga hattarna och de försvarsfientliga mössorna. Efter 1766 mattades arbetstempot betydligt och efter 1788 års krig rörde det sig i huvudsak om underhållsarbeten, enligt vissa källor var arbetet helt nedlagt. De förenklingar av Liewens plan som man av ekonomiska skäl tvingats göra har framförallt påverkat omfattningen av försvarslinjerna runt själva staden. Bl.a. har här ett antal vallgravssträckningar eliminerats.

De första uttalade tvivlen på Landskronas värde som gränsfästning framfördes av generalmajor Toll 1791. Tio år senare kom det första och 1805 det slutgiltiga beslutet om Landskronas nedläggning som landfästning och rasering av stadsbefästningen åt landsidan. Detta beslut förnyades 1822 sedan rapporten över 1819 års befästningskommittés arbete offentliggjorts.

Som sjöfästning existerade Landskrona emellertid fram till 1869. Under dessa mellanliggande årtionden utfördes ytterst sporadiska förstärkningsarbeten på hamnbefästningarna. Efter landfäst-

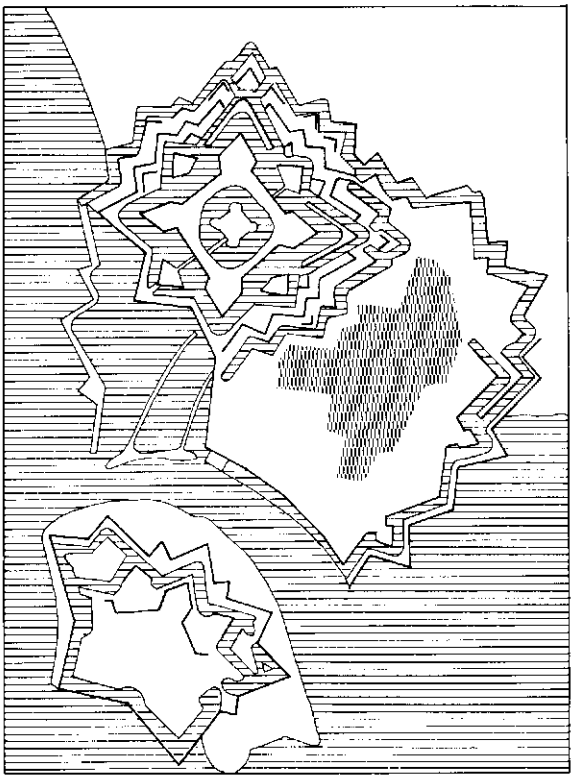

Fig. 12: Landskrona. Efter stadskarta från 1805.

ningens upphörande påpekades värdet av att behålla åtminstone några försvarslinjer mot landsidan och det dröjde ända fram till 1860-talet innan en successiv demolering av dessa försvarslinjer kom att äga rum.

Malmö

Under medeltiden var Malmö som ren köpstad försett med mycket blygsamma försvarsanläggningar. De äldsta kända härrör från 1300-talet. Genom sankmarker och en sandbank fanns dock i viss mån naturliga hinder för fienden.

Under Eriks av Pommern regering byggdes det äldsta slottet och en 5 m hög och 85 cm tjock mur, försedd med vakttorn, längs havet. Vallgrav och palissader tillkom också under 1400-talet. Omkring 1520 uppfördes en ny västlig stadsmur och under Kristian III:s tid ombyggdes och förstorades Malmöhus slott, så att det vid århundradets mitt betraktades som Danmarks modernaste fästning. Själva stadsbefästningarna var dock, under hela 1500-talet mycket primitiva. Den halvcirkelformiga försvarslinjen framstod ännu 1652 (tillkomstår för den äldsta fullt tillförlitliga Malmökartan) som föga tidsenlig trots att en mängd förbättringar gjorts under Christian IV:s förmyndarregering och under 1640-talet, då sjösidan förstärktes med

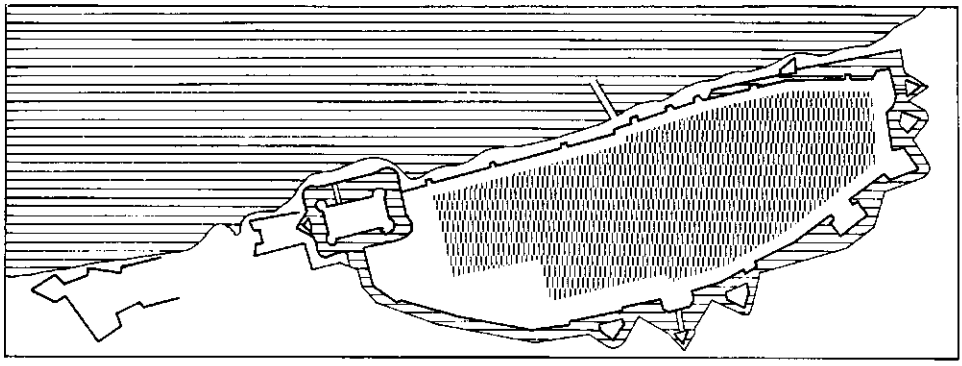

Fig. 13: Malmö. Efter plankarta från 1658.

en skans väster om slottet. Ett förslag 1652 av Peder Bysser till utvidgning och modernisering av Malmös befästningslinjer, vilken skulle lett till uppförandet av 10 bastioner, hade nätt och jämnt påbörjats när staden blev svensk och arbetet med stadens befästande övertogs av svenska fästningsbyggare. Fig. 13 visar försvarslinjen 1658 och i figurens högra kant ses ovannämnda i början av svensktiden slopade skans.

De första svenska projekten, och tillika mycket omfattande sådana, för modernisering (enligt nederländska skolans idéer) av Malmös fästningsverk godkändes t.o.m. innan Roskildefreden var undertecknad. Det blev dock i huvudsak stopp på dylika planer i samband med Karl X Gustavs död och de diskussioner som en del av det svenska rådets medlemmar förde angående stadsbefästningarnas raserande i Malmö. Redan vid denna tidpunkt framkom nämligen förslag på att göra Landskrona till huvudfästning för Skåne, de planer som sedan fick en konkretare utformning under Johan Gyllenstiernas ledning. Under alla omständigheter skulle emellertid Malmöhus slott bevaras som kastell och det var också dit som allt fortifikationsarbete var koncentrerat under åren fram till 1665.

Landskronaprojektet lades efter några år på is och arbetet med själva stadsbefästningarna runt Malmö kom igång under den tid (1669—74) som Erik Dahlberg var stadens kommendant. Byggnationen som skedde efter en plan, med drag av den franska befästningsskolan, utarbetad av Wärnschiöld, fick emellertid avbrytas på ett tidigt stadium beroende på det nya kriget mot Danmark 1675—79. Staden motstod 1677 en dansk belägring. En klar rivalitet mellan Dahlberg och Wärnschiöld vad beträffar planer för Malmös fortificering märktes under 1660- och 1670-talen.

En reviderad plan av Dahlberg godkändes 1686 och det är i huvudsak efter denna plan som Malmö fick sin befästningsgördel utbyggd under tiden fram till 1697. Fig. 14 visar denna plan i sin helhet. De heldragna linjerna markerar de avsnitt som kom till utförande huvudsakligen under nämnda år. Planen kontrasterar starkt mot den danska fästningens enkla försvarslinjer och små och

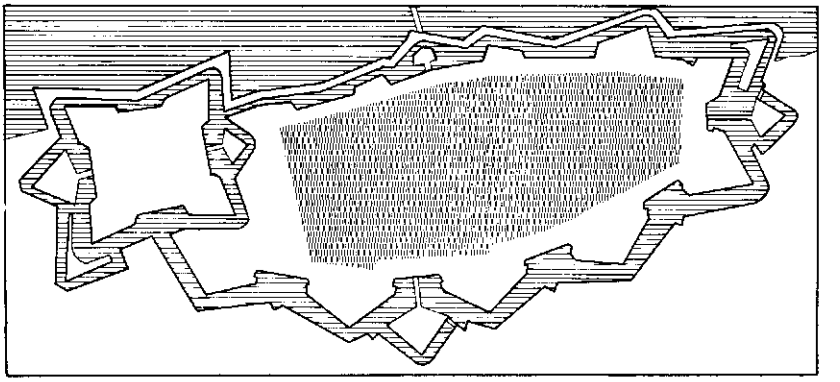

Fig. 14: Malmö. Efter plan över fästningen från 1698.

få bastioner (fig. 13).

Sjöfronten försågs nu med en rad mindre bastioner framför den gamla strandmuren och en yttre vall längs hela kusten. De stora förändringsarbetena kring själva slottet framgår också tydligt av de båda figurerna. De smärre (petitesser enligt Dahlberg) arbeten, bl.a. hela yttre fältvallen och ett par raveliner, som återstod 1697 kom aldrig till utförande, då Dahlberg ansåg att statens medel vid den tidpunkten bättre behövdes till försvar mot Ryssland. Fästningsbyggandet i Malmö efter Roskildefreden ledde i området kring slottet till grava ingrepp i bebyggelsen. Flera bebyggda kvarter väster om nuvarande Slottsgatan försvann härigenom från kartan. Endast smärre arbeten, främst reparationer, förekom i Malmö under Karl XII:s krig.

1724 års fästningskommission menade att Malmö fästnings roll reducerats till en ren lokalförsvarsanläggning på grund av ogynnsamt läge vid en kust med en mängd tänkbara landstigningspunkter och möjligheter att kringgå fästningen. Trots detta förordade kommissionen fästningens fortsatta existens och som motiv anförde man i första hand det faktum att Malmö var den enda i gott stånd varande fästningen i Sverige. Vidare nämns i detta sammanhang närheten till den viktiga fästningen Köpenhamn och vikten av Malmö fästning som förråd och flyktborg för den stora kringboende befolkningen. Under 1730-talet beviljades Malmö fästning små eller inga anslag.

Enligt Kalling (1944) fattades ett formellt beslut 1741 om stadsverkens nedläggning och 1756 förordade Sekreta Utskottet en rasering av fästningen emedan den var "alldeles onyttig". Att fästningen trots detta bibehölls förklaras med att de nya stora fästningarna i Skåne, Kristianstad och Landskrona, vid denna senare tidpunkt ännu var långt ifrån utbyggda.

Även om bl.a. en ny ravelin tillkom under 1760-talet förföll anläggningen efterhand under senare delen av 1700-talet på grund av alltför små statliga anslag. Under 1790-talet uttalade sig generalen Toll och fortifikationsbefälhavaren Gyllenborg för en rasering av stadsbefästningarna, men bevarande av citadellet och 1804 följde Kungl. Maj:t:s raseringsbeslut. Raseringen ägde rum 1805—11. I en generalorder 1822 utdömdes sedan Malmöhus som fästning.

Ronneby

Skriftliga men ej kartografiska bevis finns för en befästningslinje vid Ronneby. De äldsta befästningarna härrör med all säkerhet från 1200-talet. Nästa omnämnande sker i samband med ett väntat svenskt anfall på Blekinge 1563, då stadens borgare ålades att sätta stadens fästningsverk i stånd. När den krigsförödda staden sedan skulle återuppbyggas följande år avlägsnade man troligen befästningsanläggningarna genom att fylla vallgravarna med vallarnas byggnadsmaterial.

Under Kalmarkriget 1611 uppkastades en ny vall, av vilken det vid övergången till Sverige 1658 endast återstod rester på stadens östra sida. Christian IV:s påbud att förse bl.a. Ronneby med en tranché (jämför Helsingborg) hade alltså ej lett till någon åtgärd.

Ystad

Vissa försvarsanläggningar bör redan, enligt Kraft (1956), under medeltiden ha funnits kring Ystad. Avsaknaden av kartografiska dokument från denna tid gör emellertid att vi ej kan säga något om befästningarnas omfattning.

I enlighet med ena alternativet i sitt försvarsprogram beslöt Christian IV 1624 att befästa staden, som då alltså trots ovan nämnda anläggningar ej var i stånd att försvara sig. På Johannes Meyers karta från 1655 finns befästningsvallen helt utritad, dock med en förvånande krokighet. Enligt Stobæus' karta från 1698 (fig. 15) och Rundmans från 1759 skulle en markerad uträtning av befästningslinjen ha ägt rum. Om detta beror på en förändring av vallens dragning under de första decennierna av den svenska tiden eller helt enkelt på

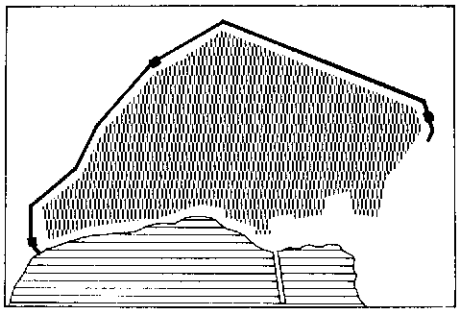

Fig. 15: Ystad. Efter Stobeus' karta från 1698.

att Meyers frihandstecknade karta ej tål en jämförelse med de båda senare kartorna har ej gått att få fram utan arkivstudier.

Ett antal anteckningar från 1630-talet visar att vallgrav fanns i anslutning till stadsportarna. Huruvida gravar förekom utmed några andra vallavsnitt ger kartorna inget besked om.

Christian IV hade 1624 planer på att befästa även sjösidan men nämnda kartor antyder inget om kustbefästningar. Landbefästningens bristfällighet (de nådde med all säkerhet ej högt över den medeltida befästningstekniken) framgår av ett svenskt uttalande från 1644 om Ystad, som en "så gott som alldeles öppen stad".

Efter 1658 framkom ett antal förslag till punktåtgärder som skulle ge Ystad en viss försvarsförmåga. De offentliga skrivelserna ger vid handen att det åtminstone 1676 genom Erik Dahlberg uppfördes en skans till hamnens skydd. Denna skans är dock ej möjlig att upptäcka på 1698 års karta.

Genom skriftliga bevis vet man att vallarna existerade under 1790-talet om ock mycket förfallna. 1812 fick staden tillstånd att riva ned de tre stadsportarna och raseringen skedde samma år.

Litteratur

Litteraturförteckningen nedan redovisas stadsvis. Ett par övergripande böcker skall dock först nämnas. Som huvudkälla vad beträffar faktauppgifter rörande städernas befästande (kommittérapporter, protokollsutdrag osv.) har Ludwig W:son Munthe m.fl.: Kongl. Fortifikationens Historia (delarna I, II, III:1—2, IV:4—5 och V:2) Stockholm-Filipstad 1902—60 tjänat. Befästningshistoriken i inledningsavsnittet är främst hämtad från L.G.T. Tidander: Öfversigt af svenska befästningsväsendets utveckling från äldsta till närvarande tid, Motala 1890 och H. Jungstedt: Historisk öfversigt öfver Sveriges befästningsväsende under tidsskedet 1523—1899, Stockholm 1899.

Halmstad:

Bengtsson, B: Halmstad. Ur Vilh. Lorenzen: Christian IV:s byanlæg og andre bybygningsarbejder. København 1937.

Tidander, L.G.T.: a.a.

Helsingborg:

Båth, L.M.: Hälsingborgs medeltid. Ur Hälsingborgs Historia II:1. Hälsingborg 1933.

Malmström, O: Till Helsingborgs slotts och stads historia. Örebro 1908.

Mårtensson,, T: Hälsingborgs slott under medeltiden. Ur Hälsingborgs Historia II:2. Hälsingborg 1934.

— Fästningen. Ur Hälsingborgs Historia III:2. Hälsingborg 1969.

— Hälsingborgs befästning under svensk tid. Ur Hälsingborgs Historia IV:1. Hälsingborg 1969.

Wåhlin, H: Scania Antiqua. Bilder från det forna Skåne. Malmö 1931.

Karlskrona:

Tidander, L.G.T.: a.a.

Kristianopel:

Anderson, W: Christianopel. Ur Vilh. Lorenzen: a.a.

Jungstedt, H: a.a.

Kristianstad:

Enghoff, K: Kristianstad 1614—1914. Lund 1914.

Holméer, F: Christianstad. Ur Vilh. Lorenzen: a.a.

Johnson, P: Några blad ur Kristianstads historia. Ur STF:s årsskrift, Stockholm 1914.

Landskrona:

Historiska och Militäriska Underrättelser rörande staden Landscrona och de Krigshändelser som haft Inflytande på dess Öden. Utan förf. Christianstad 1829.

Lindholm, F: Landskrona från äldsta till nuvarande tid. Landskrona 1930.

Lovén, N.E: Landskrona under svenska tiden. Historiska anteckningar. Landskrona 1908.

Sjöcrona, C.H: Landskrona 1658—1933. Landskrona 1933.

Wåhlin, H: a.a. 1931.

— Landskrona forna kyrka och dess minnesmärken. Landskrona 1939.

Malmö:

Kalling, S: Försvarsverken i Malmö genom tiderna. Ur Malmö försvar genom tiderna. Malmö 1944.

Sandblad, N.G.: Malmö. Ur Vilh. Lorenzen a.a.

Tidander, L.G.T.: a.a.

Ronneby:

Ingstad, O: Bidrag till Ronneby stads historia. Karlskrona 1615.

Lorenzen, Vilh.: a.a.

Ystad:

Kraft, S: och Bjurling, O: Ystads historia del I. Ystad 1956.

Morén, F.W.: Ystads historia del II. Ystad 1953.

Sandblad, N.G.: Ystad. Ur Vilh. Lorenzen: a.a.

Accisrätten och förbudet mot husbehovsbränning

En sorglustig episod från 1700-talets Skanör

Av Gunnar Bergström

Skanörs rådhus. Foto E. Gustafsson.

Förbud, som tar bort vad som tidigare betraktats som självklara rättigheter, har i regel haft svårt att accepteras. När Gustav III:s regering på grund av spannmålsbrist förklarade, att staten hade ensamrätt till brännvinsbränningen, kunde till och med en rådman ha svårt att rätta sig efter den nya förordningen.

Vid Skånes övergång till Sverige 1658 inrättades den s k Lilla tullen i de skånska städerna med undantag för Skanör och Falsterbo. Även i Båstad vars rang 1664 reducerades till "fläck", infördes denna nya pålaga. Det var först då tullarna under frihetstiden utarrenderades till Tullarrendesocieteten, som Lilla tullen (eller "Portetullen", som den också kallades), infördes även i Skanör och Falsterbo. I städernas dombok, som finns bevarad från åren 1667—1709 och sedan 1728, finns ingenting nämnt om denna tull.

Genom ett kontrakt i januari 1726 hade arrendatorerna förbundit sig att betala en grundavgift om 10 tunnor guld avseende hela landet för Stora sjötullen och småtullarna med accisen — en skälig summa i relation till föregående års intäkter. Arrendesummen för de båda städerna utgjorde till en början 180 Dlr Smt; när kontraktet 1731 skulle förnyas ville Tullarrendesocieteten ha 300 Dlr, vilket emellertid borgerskapet vägrade att betala; dock var man villig att öka arrendesumman med 50 Dlr Smt hellre än att besväras med "en ovänlig bevakning".

Eric Rasmusson, som 1731 blivit accisskrivare i städerna, och inspektoren i Malmö Peter Nilsson lyckades efter förhandlingarna få till stånd en överenskommelse om en arrendesumma om 220 Dlr Smt. Från år 1748 är kontrakten bevarade, och av dessa framgår att tull och accis skulle erläggas för varor vilka sjöledes eller landvägen infördes i Skanör och Falsterbo liksom för både sill och annan fisk, som ilandfördes i städerna.

I detta arrende ingick även husbehovs och salubryggeri, slakteri-, bageri- och "månglar"-accis. Borgerskapet skulle ombesörja uppbörden och avlöna den personal som upptog den, dock utan att lämna någon redovisning över de influtna medlen. Hur detta har tillgått är ej gott att säga; inga utgifter för uppbördens indrivande finns noterade i stadsräkenskaperna.

I samband med förhandlingarna om kontraktens upprättande förekommer vissa uppgifter om förhållandena i städerna, som kan vara av allmänt intresse. Enligt Skanörs rådhusrätts protokoll 30/12 1765 var de mantalsskrivna personernas antal 268. Där fanns 118 hushåll, 54 överåriga och 202 underårige "jämte coopwardie farande" (d v s kofferdifarande; person på handelsfartyg). Följande hantverkare redovisas: en guldsmed, en tunnbindare, en snickare, två skomakare och två skräddare. Några medhjälpare hade dessa hantverksmästare icke. Den jord som kunde brukas bestod av karg sandmylla, som goda år kunde giva fjärde till femte kornet, men dåliga knappast utsädet. Någon tobaksplantering kunde ej anläggas; jordmånen var dålig, och man saknade gödsel.

Den inrikes seglationen bestod endast av någon sillinförsel från Göteborg medan inga produkter fanns att utföra. I bägge städerna fanns ett ganska blygsamt antal djur: 70 hästar, 80 kor och 400 får. Torv fanns endast till husbehov, och inte ett lass kunde försäljas. Någon marknad hade icke förekommit i städerna.

På överinspektorens fråga om något hus kunde uthyras till tullhus blev svaret nekande.

Vid ett senare tillfälle infann sig landshövding Bengt Frölich tillika med överinspektoren och några andra höga herrar för att undersöka huruvida en riktig "portetull" skulle kunna inrättas.

Vid besiktning konstaterades det att i Skanör skulle visserligen ett staket kunna anordnas kring staden, men att husen i Falsterbo låg så kringspridda, att någon form av inhägnad skulle bli alltför dyrbar. I ett brev till Kammarkollegium 16/11 1774 meddelade landshövdingen, att han inte ville ta ställning till förslaget utan överlät avgörandet till Kollegiets eget gottfinnande.

Det förefaller att ha gått lugnt tillväga vid accisens uppbärande; under lång tid har inga tullmål förekommit vid accisrätten. Det var först då kronobränneriernа efter 1775 infördes, och all husbehovsbränning liksom försäljning av brännvin förbjöds, som accisrätten för första gången sammanträdde.

På det rikspolitiska planet inträffade under Gustav III:s tid i korthet följande förändringar på hembränningens område, vilka kan tjäna som bakgrund till den fortsatta framställningen. Till följd av dåliga skördeår både 1771 och 1772 med åtföljande brist på spannmål förbjöds på hösten 1772 all husbehovsbränning, som varit tillåten mot att ständerna beviljat en särskild brännvinsskatt. Med bättre skördar kunde bränningsförbudet inte motiveras. Statssekreteraren Johan Liljencrantz presenterade därför 1774 ett förslag som gick ut på att kronan skulle överta bränningsrätten för att sedan utarrenderas till förpaktare. Husbehovsbränningen skulle bli förbjuden. I realiteten blev det så, att kronan genom en 1775 särskilt tillsatt bränneridirektion inrättade drygt femtio kronobränneriер, utarrenderade eller drivna av kronan själv. Husbehovsbränning förbjöds och brännvinsbevillningen borttogs. Nyordningen har uppenbarligen varit svår att acceptera för befolkningen, vilket lönnbränningsexemplet nedan — som haft många paralleller i landet — synnerligen illustrativt visar. En återgång till ordningen före 1772 skedde i stort sett 1787, då hembränning åter blev tillåten och de flesta kronobränneriер lades ned, efter att i intäkter ej ens kompenserat kronan för brännvinsbevillningens bortfall.

Vi återvänder till Skanör. Vid det första accisrätts-sammanträdet 21/7 1775 satt äldste rådmannen Adam Johan Behrling[1] som preses. Som representant för tullverket inkallades strandridaren Anders Hellmuth,[2] som liksom Behrling tillhörde släktkretsen Grijs. Det gällde denna gång olaga försäljning av brännvin. I detta mål liksom vid ett mål tre år senare, blev de anklagade frikända.

När accisrätten nästa gång sammanträdde, 1779, var det under helt andra förhållanden. Den förste preses, Adam Johan Behrling, var själv anklagad för olaga brännvinsbränning. Man hade inkallat överinspektoren i Malmö — under vilken tullkammaren i Skanör lydde — Georg af Trolle att leda förhandlingarna. Nu konstaterades, att rätten visserligen förfogade över en lokal, en accisskammare, men att det fanns varken stolar eller bord till denna. Man fann då på att från ett dödsbo inköpa erforderliga möbler (till ett pris av 2 Rdl 16 Sk Specie).

Accisrätten sammanträdde 31/3 1779 under ledning av överinspektoren af Trolle; övriga ledamöter var rådmännen Sören Jönsson och Lars Jönson Grijs samt uppsyningsmannen Anton Willemoth, som efterträtt Anders Hellmuth som strandridare. Inför detta forum stod nu förre rådmannen Adam Johan Behrling, anklagad för olaga brännvinsbränning efter angivelse av landsgevaldigern C. Åkerblom. Denne hade i Behrlings

tvättstuga påträffat flera brännvinsredskap av koppar och trä samt drank i flera tunnor. Redskapen, bestående av panna, hatt och pipor samt trädäck hade genast tagits i beslag och insatts i rådhuset. Behrling, som hade erhållit laga stämning, var närvarande och erkände sin förbrytelse; han uplyste även att själva pannan, som varit inmurad, icke tillhörde honom utan handlanden Nils Axelsson.[3] Behrling hade mot en årlig lega av 3 Dlr Smt haft den till låns. Handlanden Axelsson efterskickades då och bestyrkte sin äganderätt till pannan genom att framvisa ett skriftligt och vederbörligt bevittnat kontrakt. Pannan (som var på 3/4 tunnors storlek och utan något tillbehör) skulle enligt kontraktet icke användas till något annat än tvätt och brygd, för vilket B. årligen skulle betala 2 Dlr Smt i hyra. Axelsson anhöll att få behålla sin äganderätt till pannan. Brännvinsredskapen, som vid uppvägning visade sig innehålla 10 mark koppar sönderslogs, jämte träverket.

Efter detta lämnade rätten följande utslag: "Uti det av Landsgevaldigern Åkerblom instämda målet mot rådman Behrling, angående hos rådmannen vid visitationen den 19 dennes funna Brennevins-Redskap jämte Drank i flera tunnor, hwarför ansvar tillika med redskapens confiscation blifvit påstått varöfwer rådmannen hörd utan något förnekande godwilligt erkändt den mot honom angivna förbrytelsen samt vidgått att han under förbudstiden olovlig brännevinstillverkning föröfwat. För den skull prövar Accis-rätten rättvist det hos rådman B., till underdånig följd av förordningen 21/12 1773 § 7 böta 33 Rdl Sp för redskapens undandöljande samt för brennevinstillverkningen liknande belopp, hvilka belopp enligt föreskrifterna i förordningen 14/9 1775 § 2 kommer att fördubblas till 133 Rdl Sp hvarförutom rådman Behrling icke kan undgå denna sin förbrytelse med tjänstens förlust umgälda."

Kopparbrännvinshatten och piporna förklarades förbrutna, men blevo dock till Kronan erbjudna för inlösen med 2 Dlr. Av böterna tillföll 1/3 kronan och 2/3 angivaren Åkerblom. Brännvinspannan tillhörde handlanden Axelsson, vilken ej kunde frändömas sin laga egendom.

Vid sammanträde å rådhuset 28/6 1779 beslöts att då Accisrätten ådömt Behrling att böta 133 Rdl Sp, men denne förklarat sig icke vara i stånd att gälda boten, skulle utredning av hans ekonomiska ställning ske enligt Kammarkollegiets förordning 19/6 1771.

Av en bifogad utredning framgår, att hans skulder utgjordes av 149 Rdl Sp, varibland även fanns skulder till Nils Axelsson, som nu blivit Behrlings efterträdare som rådman. Axelsson var en "mäkta myndig" man; han betalade den högsta stads- och båtsmans-skatten i staden, 4 Rdl 10 S Sp (rådman Behrling betalade 20 S och rådman Grijs 2 Rdl 32 S, medan borgmästaren och strandridaren såsom statens tjänstemän var befriade från skatt).

Angivaren, som enligt domen skulle ha fått 2/3 av de dryga böterna berördes givetvis av Behrlings dåliga affärer. Vid rådhusrättens sammanträde 28/8 1779 behandlades frågan. Borgmästaren Leonard de la Rose förklarade, att enligt statskontorets beslut 8/6 1779 skulle angivaren i detta fall soulageras med 5 Rdl Sp i uppmuntringspengar. Den 29 september samma år var stadens borgare åter samlade, och beslöt att Behrlings bötesföreläggande skulle förvandlas

"i straff på kroppen", vilket innebar 28 dagars fängelse på vatten och bröd. Han skulle omedelbart "träda uti det här i Rådhuset inrättade Civil-Arrestrummet", och under hans vistelse där skulle han tilldelas nödig portion vatten, samt bröd för en skilling dagligen i 28 dagar. Han levde sedan i sex år, under ytterst torftiga villkor, och avled 1785, vid 57 års ålder.

[1] *Adam Johan Behrling* var f. i Jönköping 1728 25/8, kom i guldsmedslära hos Michael Billman i Lund 1746 13/8, gesäll 1750 13/8 och mästare i Malmö 1758 24/2. Malmö guldsmedsämbetes protokoll meddelar: "... framkom guldsmedsgesällen Johan Behrling och uppviste det honom då förelagda Mästarprovet bestående uti en Silfver-Thekanna om 29 lod, hvilket översågs och för klanderlöst erkändes. Och emedan benämnde J. B. ej allenast betalt andra räkningen med 1 Dlr. Smt., ty blefv han under vanlig Lyckönskan för en riktig Mästare och Medbroder av detta Ämbetet förklarad." Som guldsmed i Skanör har han sedan årligen betalt sina avgifter till skrået utom det sista året, om vilket protokollet 1785 19/9 förtäljer: "Rådmannen och guldsmeden Behrling med döden afliden i största fattigdom; således afskrifves resterande afgifter. A. J. B. dog i Skanör 1785 23/5. G. 1:o i Skanör 1758 28/5 m. *Elna Sörensdotter*, döpt i Skanör 1712 11/1, död i Skanör 1759 3/5, dotter av borgmästaren i Skanör Sören Rasmusson och Elna Svensdotter, i hennes 2:a gifte (g. 1:o i Skanör 1727 13/1 m. dåvarande strandridaren, slutl. borgmästaren i Skanör *Magnus Grijs* (Grise), f. i Lund 1697 2/4, död i Skanör 1752 22/5). G. 2:o i Skanör 1761 6/4 m. *Ulrika Margareta Clement*, döpt i Kropp 1737 15/7, död i Skanör 1785 30/5, dotter av arrendatorn i Hjortshög Jöran C. och Elisabeth Grijs (syster till borgmästare Magnus G.).

[2] *Andreas Hellmuth*, var f. i Malmö Petri 1728, son av organisten vid tyska kyrkan i M. Gottfrid H. och Marina Grijs (syster till borgmästare Magnus G.), student i Lund 1745, erhöll 1760 16/4 fullmakt som strandridare i Skanör, 1777 förflyttad till Kullen, död i Jonstorp 1787 25/2. G. i Räng 1765 13/11 m. Anna Catharina Hölling, död i Jonstorp 1801 7/5, "63 år".

[3] *Nils Axelsson*, son av skepparen och borgaren i Skanör Assar Nilsson och Lucia Ipsdotter, f. i Skanör 1725 12/3, handlande och rådman i Skanör, död i Skanör 1789 30/5. — G. i Skanör 1768 23/3 m. Sidzella (Cecilia) Andersdotter, döpt i Skanör 1720 25/6, död i Skanör 1793 30/4.

Österlensk bondebebyggelse

Av Monika Minnhagen

Hur 1800-talets bönder bodde på Österlen, med en representationsdel bestående av oeldade finrum, och en vardagsdel med dagligstuga och kammare, berättar etnologen Monika Minnhagen, Lund, som gjort en grundlig undersökning av "bondearkitekturen" i sydöstra Skåne.

På Österlen finns en hel del äldre bebyggelse bevarad. De mindre husen, ofta uppförda under första hälften av 1800-talet och ursprungligen av lerkline, är numera eftersökta av sommargäster. De är i regel hårt restaurerade och omdisponerade. Mindre omändrade är de ofta imponerande boningshusen från 1800-talets senare del av tegel med eller utan rappning.

1800-talet var en brytningstid på Österlen liksom i det övriga Sverige. Den ekonomiska situationen förbättrades för bönderna. Självhushållningen övergick till penninghushållning och banker inrättades. Även kontaktmöjligheterna utåt ökade genom förbättrade kommunikationer. Nya idéer upptogs och man hämtade impulser bl.a. från stadsbefolkningen. Skiftet har ofta betraktats som en utlösande faktor, vad nybyggnationen beträffar, men av undersökningar framgår, att husen vid utflyttningen ofta byggdes upp av det gamla virket med samma planlösning som den ursprungliga byggnaden. Inte sällan betydde skiftet, att den utflyttade fick ekonomiska bekymmer och den förbättrade ekonomien kom egentligen först för den andra generationen utflyttade.[1]

Ett exempel på en utflyttad gård är Hagestad nr 24 i Löderups socken, Ingelstads härad. När gården år 1820 flyttades ut ur byn, var alla längorna enligt skifteshandlingarna gamla och förfallna, och som bostad fanns endast ett gammalt undantagshus. På den nya tomten uppfördes en första boningslänga av korsvirke med lerklining i facken samt halmtak. Rummen upptog husets bredd och en öppen skorsten med tillhörande bakugn fanns. Denna länga inreddes till undantagslägenhet och folkstuga, när en ny bostad stod färdig år 1835. Den nya längan, den södra i gårdsfyrkanten, avvek beträffande planlösningen från kringliggande bebyggelse. Ytterväggarna var av tegel och den var inredd till "förstuga, mitt för ingången sal med gästrum, till höger i förstugan förmak och sängkammare, samt till vänster dagligt rum, skrivkammare, barnkammare, ett rymligt kök och spiskammare". Det dröjde alltså 15 år efter utflyttningen,

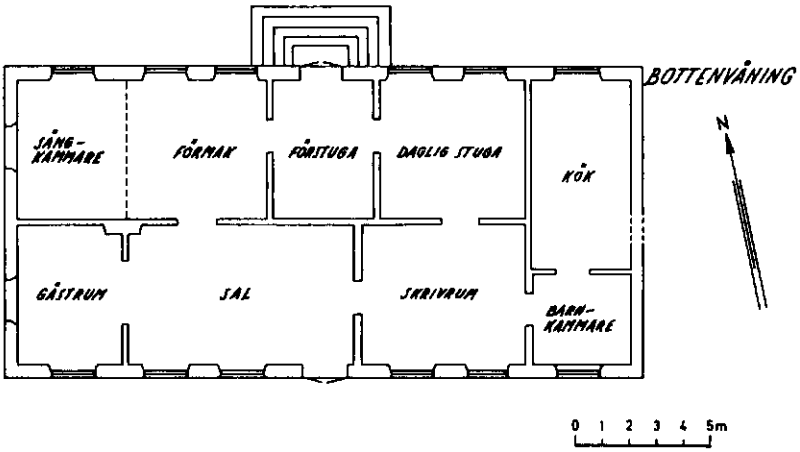

Hagestad nr 24, Löderups sn, Ingelstads hd. Rekonstruktionen av planlösningen år 1835 är baserad på en uppmätning, LUF.

innan ägaren, nämndemannen Anders Eriksson, kunde bygga en ny, modernare bostad.

För att förbättringar av bostäderna skulle komma till stånd fordrades först och främst, att man fått de ekonomiska möjligheterna att genomföra sådana, men dessutom behövdes ofta en direkt anledning såsom generationsbyte på gården eller familjehögtider. Bostaden kunde naturligtvis också vara helt förfallen.

Till nyuppförda bostäder av typ Hagestad nr 24 kan man ibland påträffa planritningar, eftersom byggmästare anlitades; på mindre gårdar nöjde man sig i allmänhet vid såväl om- och tillbyggnader som vid nybyggen med en murare, som man "pratade" med. Ofta hjälpte bonden själv till med uppförandet.

Man kan fråga sig, varifrån idéerna till 1800-talets byggnation kom, och man finner då, att ett intresse för förbättrade bostäder för lantbefolkningen växte fram redan på 1700-talet. Några mönsterritningar och byggnadsbeskrivningar utgavs. Skåne berörs i Centerwalls "Wälmente råd för enskiftare af allmogen", 1804, där han anser att "Skall bonden bygga på sitt enskifte, gör han väl, att välja byggnadsplatsen mitt i ägorna, så vida han där finner något tjänligt ställe. Bygger han på sidländ mark, från vilken vattnet ej kan avledas, blottställer han sig för den svåra påföljd, att snart få riva och flytta sina hus... Är de gamla byggnaderna goda, kan man nyttja det mesta av timret, om det försiktigt nedtages; till och med den gamla halmen, som legat på taken kan användas..."[2] Christianstads Läns Hushållningssällskap grundades år 1814 och utgav "Handlingar". I dessa ingick artiklar om diverse ämnen samt sockenbeskrivningar. Intresset gällde främst lantbruket, men även byggnadsskicket berördes. Följande beskrivning kommer från St. Köpinge socken i Ingelstads härad år 1822: "Allmogens hus och bygg-

nader äro usla. De uppföras av timmer och lera således, att stolpar av vad trädslag som helst uppsättas på stenar, lagda på varandra, och utgör denna stundom över en alns höjd. Väggarna består av insatta furuläkten eller bok- och pilstörar, vilka lerslås. Således uppsatta utan fotträ och löshult är ej underligt, att på en vägg synes flera bukter. — Takresningen består någon gång av svarvade sparrar. Varaktigheten av en sådan byggnad, finner envar. Ofta blir en vägg raserad av blott en enda regnskur, då arbetet måste omgöras. Alltid muras med obränd eller så kallad råsten innantill i eldningsrummet; ty utan den fick man frysa ihjäl."[3]

Intresset för allmogebebyggelse tilltog vid 1800-talets mitt. Bl.a. utgav arkitekten och lantbrukaren Ch. Em. Löwenskiöld "Landtmannabyggnader", där det finns ritningar och byggnadsbeskrivningar på olika kategorier av bostäder. Karakteristiskt för hans rekommendationer är lövsågningsdetaljer och verandor. Rummen grupperas i regel kring en rökgång i huskroppens mitt.

I vilken grad dessa ritningar nådde ut på landsbygden och påverkade byggnationen är svårt att nu avgöra. I ett så geografiskt begränsat område som Österlen måste det ha räckt med att någon enstaka person fått kännedom om nyheter. Klassicistiska drag som gesimser, rusticerande gavlar etc. förekommer liksom utsirningar i panel och verandor. Även de av Brunius introducerade mönstermurningarna enligt medeltida förebilder blev populära på såväl boningshus som uthus. Det har inte varit möjligt att med någon säkerhet peka på förlagor till planlösningarna. I enstaka fall kan man se ett samband mellan bondgårdar och mönsterritningar, militära boställen eller klockaregårdar.

Omkring år 1880 uppgjorde nämndemannen Jöns Larsson planritningar till tre boningshus. Det ena lät hans kusin — den nuvarande ägarens far — uppföra på Mellby nr 5, S. Mellby socken i Albo härad, år 1885, då det gamla boningshuset var i dåligt skick. Byggnaden uppfördes av Sven "murare" Andersson från Mellby och kostade 5000: — kr.

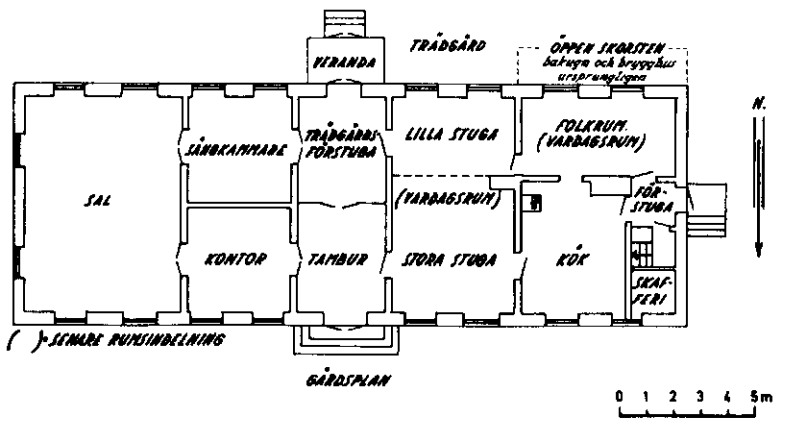

Mellby nr 5, S. Mellby sn, Albo hd. Uppmätning från 1970, LUF.

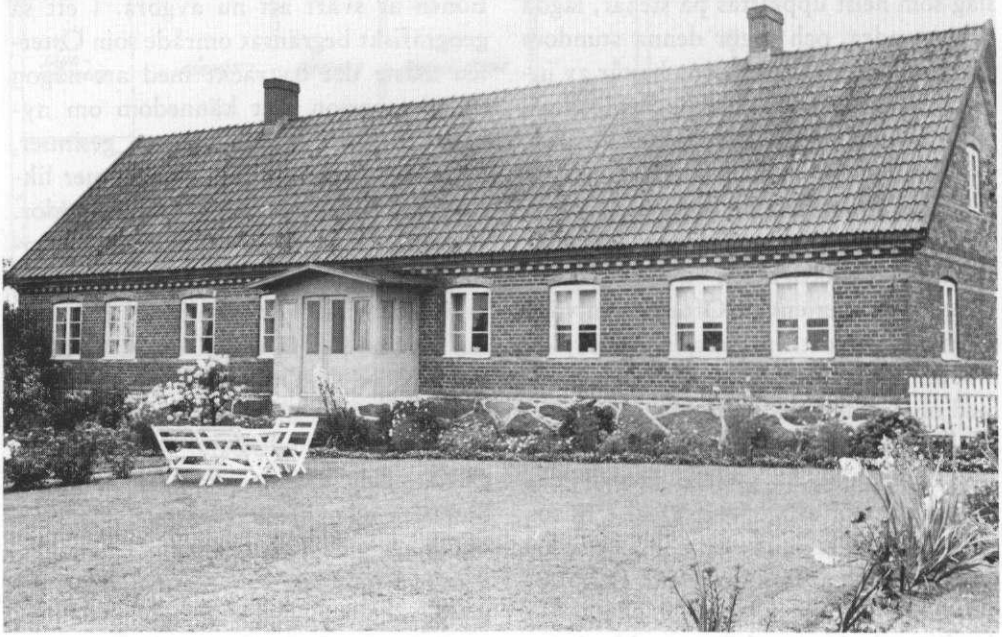

Åkarp nr 2, S. Mellby sn, Albo hd. Foto 1972, LUF.

Det är uppmurat på stenfot och var till på 1930-talet försett med halmtak. I samband med takomläggningen tillkom en veranda mot trädgården samt en vindskupa. Huset är av en genomgående förstuga delat i en vardagsdel och en representationsdel. Den senare består av sal på gaveln, kontor och sängkammare avdelade mot varandra. I andra änden fanns ett större och ett mindre rum — "stora" och "lilla" stugan — öppen skorsten med bakugn samt brygghus, "sters". Bakugnen flyttades ut i den västra ekonomilängan år 1909, och då inreddes en folkstuga på dess plats. Även sterset ingick i denna. Sängkammaren stod oanvänd till 1923, då nuvarande ägaren övertog gården. Föräldrarna använde "lilla stugan" som sovrum och på vintern hade fadern sitt skrivbord där.

Nämndemannen lät själv uppföra två gårdar efter de ovannämnda planritningarna, Agdelund i Kivik och Kristinelund, uppkallade etfer hans svärdöttrar. Inredningen liknar den på Mellby nr 5 men är å andra sidan av en typ, som är vanlig på Österlen. Ett av de tidigaste exemplen på denna planlösning är Borrby nr 19, Fridhem, i Borrby socken, Ingelstads härad, som uppfördes år 1819. Också en granngård till Mellby nr 5, Åkarp nr 2, byggdes i rött tegel med en liknande plan omkring år 1875. Den norra gaveln upptog två finrum. Intill dessa fanns en sal och ytterligare ett rum. Förstugan delar av huskroppen. Mot trädgården finns numera en veranda. Två vardagsrum ligger intill köksavdelningen på den södra gaveln. Bakugnen revs ut år 1943 och ett badrum

Trulsbo, Brösarps sn, Albo hd. Foto 1972, LUF.

inreddes i stället. Ett samband kan här spåras med mönsterritningar från 1700-talet. Carl Wijnblad har i "Ritningar på Wåningshus, fyratio af sten, och trettio af trä" från 1700-talets mitt följande beskrivning av en mönsterritning: "Grundritning till en träbyggnad som i undre våningen har gång tvärs igenom: På ena sidan är kök med pigkammare, och utgång på gaveln, samt mjölkkammare och skafferi därbredvid; på andra sidan är nödiga vardagsrum . . ."[4]

En bevarad planritning finns på Hedeberga nr 12, Spjutstorps socken i Ingelstads härad. Denna är också utförd av en lekman, landstingsmannen Jöns Simonsson, på 1880-talet. Han lät uppföra huset av rött tegel på en hög sockel. I källarplanet fanns bakugn och pigkammare. Planlösningen här visar överensstämmelser med Hagesta nr 24.

Att kartlägga enskilda byggmästares verksamhet i större skala är svårt, då handlingar sällan eller aldrig finns kvar. Ofta känner nuvarande ägare inte till byggmästarens namn. Någon gång kan man nu träffa på gårdar, som uppförts av samme byggmästare. Så är t.ex. fallet med Glimmeboda nr 2 i Brösarps socken i Albo härad, uppförd 1848, och den närbelägna gården Trulsbo, uppförd 1855. Båda dessa tillkom i samband med ett arvsskifte under byggmästare Sjöbergs ledning. Samme byggmästare uppförde år 1858 Ravlunda prästgård. De tre boningslängorna är som så många andra hus på Österlen långa, låga och vitrappade, försedda med gesims och ingång mitt på långsidan. Rumsindelningen i resp. hus är numera ändrad, men

några absoluta överensstämmelser tycks aldrig ha funnits. Ravlunda prästgård var enligt en beskrivning från 1900-talets början av Elof Stoltz[5]: "... en lång vit envåningslänga med en grön dörr på mitten och många par fönster i gröna bågar. Foten var av gråblå kimrök i kalk och taket svart av tjära... Från trappan ledde dubbla dubbeldörrar in i huset... Tamburen var ett stort rum utan eldstad och med få möbler... I ett prång som ledde till fars rum stod pastoratets stora svarta kassaskåp... Tamburen och fars rum delade huset i två hälfter, den ena helgad åt högtid och fest, den andra vigd åt vardagen och arbete. Far fick inte störas, och så kom det sig att nästan all trafik mellan husets båda hälfter gick över tamburens långa trasmattslängder. Det var lite kusligt att en vinterkväll få i uppdrag att gå till gästrummet och säga till att kvällsmaten var serverad. Gästrummet låg längst bort på östra gaveln, bortom tamburen och salen..." På vardagssidan fanns matrum, sängkammare, barnkammare och "Flickornas rum", kök med spiskammare etc. samt folkstuga. Till finavdelningen hörde salen, förmaket, kabinettet och gästrummet.

Trulsbo hade en annan planlösning och innehöll från norra gaveln: två finrum, en sal, som upptog husets bredd, ingång med ett litet rum jämsides, avdelade mot ett större rum, dagligrum, som upptog husets bredd samt en köksavdelning, som numera är helt omändrad.

Byggmästare Göran Nilsson levde 1840—1912 och var verksam i trakten kring Smedstorp i Ingelstads härad. Fadern var också byggmästare i området. En förteckning på hans verksamhet åren 1865—1889 finns bevarad och en del av de upptagna byggnaderna har identifierats. På förteckningen uppges uppdragsgivarens namn men inte gårdens nummer. Som exempel på Göran Nilssons verksamhet kan nämnas Gårdlösa nr 15 i Gårdlösa by, Smedstorps socken, som byggdes år 1875. Den kallas numera Lindbergsgården efter konstnären Frans Lindberg och flygaren Charles Lindbergh, vilka bott där. Bo-

"Lindbergsgården", Gårdslösa, Smedstorps sn, Ingelstads hd. Foto omkring 1950. Privat ägo.

Del av gårdsfasaden på Gårdlösa nr 4, Smedstorps sn, Ingelstads hd. Foto 1972, LUF.

ningslängan är vitrappad och gavlarna mönstermurade. Planlösningen är nu ändrad, och ett par fönster samt dörren från salen till trädgården har murats igen. Salen ligger på ena gaveln och har ingång direkt genom en förstuga från gårdsplanen. Två rum gränsar till denna, det ena av dessa är numera kontor. Därjämte finns ytterligare två rum, säkerligen tidigare använda som dagligrum och sovrum. Den västra gaveln upptas av köksavdelningen. Ytterligare två exempel från Gårdlösa på av Göran Nilsson uppförda boningslängor kan nämnas. Ekdala byggdes år 1868 med en från den förutnämnda gården avvikande planlösning. Här upptar en sal husets ena gavel, intill denna ligger nu finförstuga och två kammare, sedan kommer en dagligstuga, som upptar husets bredd och därefter en köksavdelning, som nu är omändrad. Längan är vitputsad och gavlarna saknar ornering. Boningslängan på nr 4 byggdes år 1870 och har ett betydligt mer arbetat yttre. Gavlarna är mönstermurade och gårdsfasaden försedd med rödmålade pilastrar samt en inmurad klocka. Gavlarnas dekor överensstämmer inte helt med den på nr 15 och även planlösningen skiljer sig. Ursprungligen torde den ha haft följande rumsindelning: på västra gaveln fanns en kammare och ett kistehus, därintill låg en kammare och en förstuga avdelade mot ytterligare ett kisthus. Dagligstugan upptog huskroppens bredd och var möblerad med väggfasta bänkar samt ett bord med stenskiva. Den värmdes upp av en sättugn, som eldades från den angränsande öpp-

na skorstenen. I anslutning till denna fanns en bakugn och på andra sidan en förstuga med dörr mot gårdsplanen. Intill eldstadskomplexet låg kök och jungfrukammare. Den östra gaveln upptogs av ett s.k. "örkahus" (förvaringsrum för mjöl m.m.). År 1936 flyttades bakugnen ut i en uthuslänga och den öppna skorstenen revs. Badrum och kontor inreddes i stället och en värmepanna installerades i källaren därunder. De två kamrarna och kistehuset på västra gaveln är numera sammanslagna till en salong. Den andra kistekammaren är gästrum, dagligrummet är uppdelat till matrum och sovrum. Köksavdelningen är moderniserad. Ytterligare ett sovrum samt skafferi har inretts på "örkahusets" plats.

Det förefaller alltså inte som om Göran Nilsson försett sina byggnader med några karakteristiska detaljer i fasad eller planlösning. Liknande gavlar som finns på nr 4 och 15 förekommer också på nr 2 i samma by. Detta hus uppfördes av en okänd byggmästare 1849—50. Planlösningen här påminner om Ekdalas. Överhuvudtaget är det idag svårt att hänföra boningslängorna till någon särskild byggmästare, om man skall utgå från byggnadsdetaljer. Modeströmningar och traditionsbundna krav på bostadens utformning har samverkat till att ge 1800-tals-bebyggelsen drag av enhetlighet.

Undantag finns emellertid, och som exempel kan nämnas boningshus byggda av Henrik Strutzenblad. Denne byggmästare levde 1840—1925 och var verksam i sydöstra delen av Österlen. I sin

Gislöv nr 2, Gislövs sn, Järrestads hd. Foto är taget före 1907. Privat ägo.

ungdom arbetade han även på Bornholm. Henrik Strutzenblad var autodiakt och lär endast ha gått i skolan sex månader. Han härstammade från en bondesläkt och tog sig namnet Strutzenblad. Familjen bodde först i Skillinge men flyttade sedan till ett av honom egenhändigt byggt hus i Glimminge hallar. Barn och hustru hjälpte till som hantlangare vid byggena. Byggmästare Strutzenblad skall ha uppfört ett flertal hus i Skillinge, Brantevik och Kivik samt boningshus och uthus på bondgårdar. Han skall även ha deltagit i ett kyrkobygge på Bornholm. Några av de av honom uppförda husen har kunnat identifieras. År 1877 byggdes ett boningshus åt Mickael Glivberg på gården Gislöv nr 2 i Nöbbelövs socken, Järrestads härad. Huset är gulputsat och försett med en dekorativ frontespis, en list med ett schablonmönster (se foto), pilastrar på hörnen samt vita fönsteromfattningar, som är svagt välvda upptill. Samma pilastrar finns på knutarna och kring fininganen på Gislöv nr 22, som han uppförde år 1866. Planlösningarna på dessa båda gårdar skiljer sig däremot markant.

Strutzenblad har försett två hus på Kaptensgatan i Skillinge med samma takgesims som på Gislöv nr 2 och en liknande frontespis finns på Skillinge nr 15, uppfört i rött tegel år 1902 åt sjökaptenen Henrik Jeppsson. En frontespis, vars utformning liknar de ovan beskrivna, har tidigare funnits på en gård i närheten, Hoby nr 11. Detta boningshus uppfördes år 1848 av en okänd byggmästare. Frontespisen revs av den föregående ägaren, som fann den "högfärdig". Mönstret på takgesimsen förefaller endast ha använts av byggmästare Strutzenblad på Österlen.

[1] Minnhagen, M. Bondens bostad, 1973, s. 122.

[2] Centerwall, B. Wälmente råd för skånske enstiftare af allmogen besynnerligen på slättbygden, 1804, s. 35 f.

[3] Handl. af Christianstads Läns Kungl. hushållnings-sällskap, häfte 8, 1822, s. 52.

[4] Wijnblad, C. Ritningar på Wåningshus, fyratio af Sten, och trettio af Träd, 1872, tab. XXXV.

[5] Stoltz, E. Som liten i Ravlunda prästgård, 1947, s. 7 ff.

Vad jorden gömmer

Rapport från UV-Syds verksamhet

Av Dag Widholm

UV-Syds platskontor i Lund har under det första halvåret 1973 haft en uppdragskatalog på femton ärenden. Av dessa utfördes de flesta under vintern och två inne i byggtorksuppvärmda plasthallar. Den största utgrävningen hittills under året har varit borttagandet av en utplöjd bronsåldershög i St. Köpinge. För denna undersökning kommer särskild redogörelse att lämnas vid senare tillfälle. Bland de övriga undersökningsobjekten dominerar stenåldersboplatserna. För nedan lämnade preliminära redogörelser gälla i samtliga fall, att fyndmaterialet ännu icke konserverats eller katalogiserats, varför de angivna dateringarna är ungefärliga.

I Blekinge har två mindre provgrävningar gjorts i närheten av den tidigare kända stora stenåldersboplatsen i Siretorp. I båda fallen föranleddes undersökningarna av planerad nybyggnad av fritidshus. Den ena byggnadsplatsen är belägen på fastigheten Siretorp 9:12 ca 30—40 meter väster om Stig Welinders undersökningsområde 1971 resp. Bagge—Kjellmarks undersökningar från 30-talet. Tre provschakt grävdes på det område, som skall bebyggas, vilket ligger på krönet av den flygsandsdyn, som överlagrar den under stenåldern bebodda strandvallen. Lagerföljden i schakten kan i stort sett sägas överensstämma med den tidigare dokumentationen av Siretorpsboplatsen. Fynden utgjordes av gropornerad keramik och flinta, vilka dock inte kunde bindas till någon bevarad marknivå. I ett av schakten påträffades under de gropkeramiska lagren ett fyndlöst, sotigt kulturlager, som bör ha samband med den tidigare kända snörkeramiska bosättningen i Siretorp.

Den andra fastigheten, för vilken byggnadslov begärts i Siretorp, har beteckningen Siretorp 23:1. Den utgöres av en flack ängsmark och är belägen norr om den s k Grammahagen ca 700 m sydost om det ovannämnda boplatsområdet. Tomten har tidigare använts som åkermark men är f n övertorvad och obrukad. Den nuvarande markytan ligger ca 6,80—7,20 meter över havet. Nåon motsvarighet till stratgrafien vid de tidigare kända Siretorpsboplatserna finns inte i detta område. Framför allt har sandflykten haft mindre inverkan, och några synliga dyner har inte bildats. Resultatet av undersökningen på denna tomt är dock intressant: under ploggången påträffades mörkbruna humösa flygsandslager med en sammanlagd mäktighet av 20—30 centimeter, vilkas

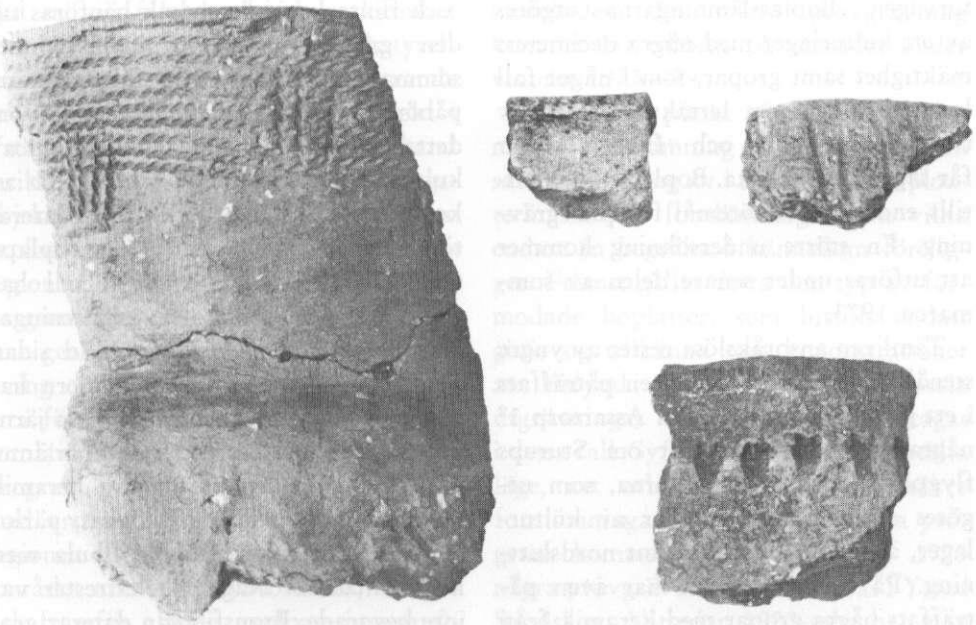

Keramik från provgrävning av boplats nr 18 vid Siretorp 23[1], Mjällby sn, Blekinge.

botten utgjordes av marin sand. De mörkfärgade lagren innehöll ganska stora kvantiteter flinta och keramik, vilka kan hänföras till den gropkeramiska kulturen. På samma nivå påträffades dock även stora fragment av tidigneolitiska trattbägare samt två små fragment av stridsyxkeramik. Ett av trattbägarfragmenten har ett brett bälte med snörornamentik under mynningen och bör närmast kunna hänföras till C-fasen. De två fragmenten av stridsyxkeramik har antydan till vinkelbandsornamentik. Den synnerligen begränsade provundersökning, som gjordes på området, har inte möjliggjort någon stratigrafisk lösning till hur dessa fynd skall tolkas. Någon bevarad marknivå kunde icke iakttas. Området är tidigare känt som fyndplats för stenåldersartefakter och har registrerats som boplats nr 18 av Bagge—Kjellmark. Någon arkeologisk utgrävning tycks dock icke ha gjorts tidigare, varför det saknas jämförelsematerial, som skulle kunna bidraga till lösning på frågan om dessa lagers tillkomst.

En mindre undersökning av boplatslämningar från yngre stenålder har företagits några hundra meter väster om Ramsjöstrands fiskeläge på Bjärehalvön. De anspråkslösa resterna av boplatsen utgjordes av gropar, en härd samt rester av kulturlager. Boplatsen har varit belägen på toppen av en brant strandbrink och befinner sig ungefär 275 meter norr om den nuvarande strandlinjen.

Under vintern 1973 har ett stort boplatsområde från yngre stenålder påträffats i Löddeköpinge. Det är beläget omedelbart sydost om Marbäcksgården vid Löddeköpinges norra utfart till mo-

torvägen. Boplatslämningarna utgöres av ett kulturlager med några decimeters mäktighet samt gropar, som i något fall kunnat tolkas som lertäkt. Fynden av trattbägarkeramik och flintartefakter får sägas vara talrika. Boplatsen har hittills endast varit föremål för provgrävning. En större undersökning kommer att utföras under senare delen av sommaren 1973.

Tämligen anspråkslösa rester av yngre stenåldersbosättning har även påträffats i ett grustag på fastigheten Assartorp 1[2] några kilometer nordväst om Sturups flygplats. Boplatslämningarna, som utgöres av härdar och rester av kulturlager, är belägna på en brant nordsluttning. På samma område har även påträffats några gropar med keramik från yngre bronsålder samt två härdar från äldre järnålder med fynd av lerblocksfragment.

Under våren och sommaren 1972 utfördes en större undersökning av boplatslämningar från yngre stenålder i Stävie. De talrika fynden av keramik och flinta kan i huvudsak hänföras till den gropkeramiska kulturen. Under sommaren 1973 har en ny undersökning påbörjats på fastigheten Stävie 4[1]. Inom detta område har påträffats rester av kulturlager och gropar med fynd av keramik och flinta, vilka kan dateras till samma tid som de tidigare boplatsfynden från Stävie. I några fall har dock nyligen påbörjade utgrävningar givit helt oväntade resultat: Vid sidan av avfallsgroparna från stenåldern har några nedgrävningar visat sig vara järnåldersgravar. Endast en av dessa är ännu undersökt. Fynden utgöres av keramik i svart glättat tunnväggigt gods, pärlor samt en helt oskadad bronsfibula med hög nålhållare. Några skelettrester var inte bevarade. Bronsfibulan daterar graven till slutet av romersk järnålder. I en avfallsgrop i direkt anslutning till graven påträffades ett till största delen bevarat lerkärl i svart glättat gods med dekor på skuldran av vågräta kannelyrer.

Sedan sommaren 1972 bedriver UV-

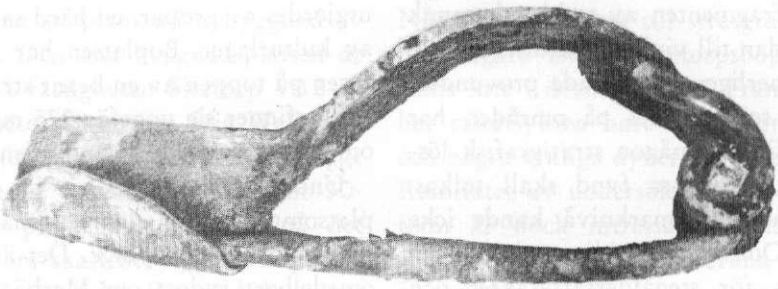

Bronsfibula från flatmarksgrav vid Stävie 4[1], Stävie sn, Blekinge.

Syd en viss fältarkeologisk verksamhet i samarbete med Arbetsmarknadsstyrelsens kontor i Skurup. För närvarande arbetar en grupp inom detta projekt i Ystad. Verksamheten är i första hand inriktad på två typer av undersökningsobjekt: för det första en inventering av exploateringshotade områden i Skurupsregionen, i första hand Ystad—Trelleborgsområdet. Syftet är att prova om man genom fosfatkartering, flygfotografering och provgrävningar kan konstatera förekomsten av under mark dolda fornlämningar. Arbete i fält enligt detta program påbörjades under hösten 1972 med en stor fosfatkartering i Ystadsregionen. Dels gällde det exploateringsområdet norr om Nybrostrand, dels — och framför allt — exploateringsområdet väster om Ystad, som beräknas upptaga större delen av den yta, som ligger mellan Svarte i söder, Charlottenlund i väster, Balkåkra i norr och Rhuutsbo i öster. På detta område har ca 3000 jordprover tagits. Fosfatanalysen har visat flera koncentrationer av höga fosfatgrader. Med ledning därav har under vintern 1973 en mindre provgrävningförts ca 200 meter sydväst om Balkåkra kyrkoruin. Under matjorden påträffades därvid kulturlager samt en del av en stensättning, som möjligen kan utgöra resterna av en husgrund. Fynden av djurben, lerklining och keramik av tidigt svartgods kan dateras till början av medeltiden. En större provgrävning kommer att utföras på området under vintern 1973—74.

Som andra punkt på AMS-programmet står bestämning av utbredning och sammansättning av i första hand exploateringshotade fornlämningar, om vilka endast en begränsad kännedom föreligger. Främst gäller detta den typ av förmodade boplatser, som hittills endast givit sig tillkänna som koncentrationer av lösfynd. Några större eller totala utgrävningar kommer icke att företagas i dessa fall. Syftet är endast att fastställa läge, art och utsträckning av osäkra fornlämningar. Som ett led i detta program kommer under sommaren 1973 några provgrävningar att utföras i Ystad Sandskog. Alltsedan 1920-talet har man kännt till, att detta område hyser ett antal stenåldersboplatser i anslutning till de ännu synliga strandvallarna. Med undantag för boplats nr 42, vilken undersökts i flera omgångar, är dock boplatsernas utsträckning — och i vissa fall också deras läge — okända. En mindre utgrävning under 1972 på den plats, som angivits för boplats nr 40, visar t ex, att den blivit fellokaliserad. Under juni 1973 har undersökningar av boplats nr 43 påbörjats. Under flygsandslynen har därvid kulturlager med fynd av flinta och — förmodligen tidigneolistiskkeramik påträffats.

Rapport från Saxtorps kyrka

Av Barbro Sundnér

I samband med reparation av den utvändiga putsen på Saxtorps kyrka sommaren 1970 upptäcktes i sydmuren en till hälften bevarad romansk portal.[1] Vid en ombyggnad på 1850-talet förstördes sannolikt den östra hälften genom upptagandet av ett större fönster. Portalen är uppförd av fint huggen sandsten och har en rundbågig omfattning i tre språng. De två yttre arkivolterna är ornerade med i hög relief huggna sicksackornament. De bärs upp av två trekvartskolonner med enkla veckkapitäl och svagt profilerade baser med hålkäl och vulster. (I tornet förvaras ytterligare en bas av samma slag.) Den innersta obrutna omfattningen, som bör ha utgjort dörrposten, är i fasadplanet artikulerad genom en vulst och i hörnet ett hålkärl. Samma profilering återfinns spegelvänd på planet mot öppningen. Höjden av denna kan rekonstrueras till 245 cm och bredden till 83 cm.

Kombinationen av å ena sidan kolonner och arkivolter och å den andra en inre genomgående post — dock ej profilerad inåt öppningen — förekommer på anglo-normandiskt område under 1100-talet.[2] Än mera karakteristiskt för den anglo-normandiska arkitekturskulpturen från denna tid är veckkapi-

tälen och de sicksackornerade arkivolterna. En till alla delar motsvarande portal är icke känd från Skåne. Detaljerna återkommer däremot i skilda sammanhang. Från arkaden i Lunds domkyrkas medeltida norra torn har bevarats ett bågsegment med vinkelornering. Även veckkapitälen finns bevarade från tornarkaden, som möjligen kan dateras till 1100-talets förra hälft.[3] Bland de till slutet av 1100-talet daterade skulpturfragmenten från Allhelgonakyrkan i Lund finns ett sicksackornerat bågfragment, som dock har en annan och mera utvecklad karaktär än de behandlade genom att vinklarna är riktade utåt. Från klosterkyrkan i Ö. Tommarp förvaras ytterligare sicksackornerade bågfragment i Historiska museet, Lund och i Österlens museum, Simrishamn. Även dessa, som kan dateras till 1100-talets senare hälft, uppvisar gentemot Saxtorp och Lunds domkyrka en mera utvecklad stil. Förutom från domkyrkan finns ett veckkapitäl sekundärt i vapenhuset till Dalby kyrka och vidare ett som bas till dopfunten i Stora Råby, av vilket Lars Tynell förmodar ha kommit från domkyrkan.[4] I Kulturens trädgård finns ett likartat kapitäl, dock ej av samma form och storlek som de i domkyrkan varför det bör ha kommit från en annan ännu okänd byggnad. Till Gudmundstorps kyrka hör ett kapitäl av samma typ. Det förvaras nu i Historiska museet i Stockholm. Samtliga dessa kapitäl skiljer sig från Saxtorpskapitälet genom att de är försedda med tungor mellan vecken. Däremot finns denna enkla form i en själländsk kyrka, Virring, som behandlats av C. G. Schultz.[5] Även bastypen i denna kyrka kan i viss mån jämföras med Saxtorpsbasen, som dock är ännu svagare profilerad men har samma form och avslutas nedtill med ett hålkäl till skillnad från de vanligare attiska baserna. Schultz jämför Virringbasen med vissa engelska typer från anglo-normandisk övergångsstil och daterar den till omkring 1075.

Sambandet med Lunds domkyrka är påtagligt. Saxtorpsportalen tycks uppvisa en blandning av anglosaxiska och normandiska stilelement, något som kanske kan förklaras vid jämförelse med ärkebiskopskyrkans äldsta delar tillika med den äldre 1000-tals kyrkan, vilken förmodats ha haft samband med en anglosaxisk tradition.[6]

Av kyrkans romanska delar återstår endast långhuset, men på grundval av en uppmätning av arkitekt A. Herrström från 1850-talet, kan man rekonstruera hela dess plan. Det rektangulära långhuset har i öster avslutats med ett tvärrektangulärt kor med lika bred absid. På Herrströms ritning avskiljs absiden från koret med en mur, som sannolikt är sekundär eftersom absiden vid denna tid använts som sakristia. Ursprungligen har kyrkan ej haft västtorn, vilket bl. a. ett romanskt igenmurat fönster på långhusets västmur vittnar om. I samband med reparationen 1970 påträffades ytterligare två romanska fönster på långhusets sydmur. Ett av dem syns strax söder om portalen. Omfattningen utgörs av finhuggna sandstenskvadrar liksom västfönster. Dess mått i ytterlivet är 110×83 cm, i dageröppningen som ligger mitt i murlivet, 95×37 cm. Trots att det enligt byggmästaren, som tog fram det romanska fönstret, fanns rester av ursprungligt karmträ tycks det inte finnas någon fals för fönsterkarm. Liknande förhållande har Schultz konstaterat i Virring kyrka, vilket skulle

tyda på att öppningen endast stängts med träluckor som också är fallet i ett par anglosaxiska kyrkor i England.[7] Ovan valven kan man skönja det andra fönstret i svickeln mellan första och andra travéen från öster räknat. På grund av att svicklarna är fulla av skräp har detta fönster ej närmare kunnat undersökas. Några fönsteröppningar i nordmuren har ännu ej kunnat påvisas. Däremot framkom den norra portalens rundbågiga anslutning till mren. Vid 1800-talets ombyggnad har man tydligen tagit bort hela dess omfattning. — Kyrkans murverk är uppfört i skalmursteknik med en inre kärna av flintbrockor och marksten i kalkbruk. Skalmurarna består av flintbrockor med inslag av marksten av ca 20—30 cm i diameter lagda i jämna skift med brett utstrukna fogar. Någon ytputs kunde ej konstateras. Hörnen markeras av nu ej synliga hörnkedjor av sandstenskvadrar. Sockeln har en enkel skråkant, likaledes av sandsten. Denna murverkstyp pekar också på anglosaxiska och normandiska drag.[8]

Den blandning av olika stilriktningar som förekommer i Lunds domkyrka återfinns i hög grad i Saxtorp, vars dopfunt visar på helt andra förebilder än portalen. I största delen av den litteratur som behandlar domkyrkan jämförs Saxtorpsfunten dels med en relief av en ärkeängel över södra kryptnedgången, dels med en relief av den tronande Kristus och en ärkeängel, nu i domkyrkomuseet. Det stilistiska sambandet är påtagligt. De flesta forskare har pekat på direkta kontakter med Westfalen.[9] Erik Cinthio framhåller starkare Kristusreliefens originalitet och förmodar ett visst bysantinskt inflytande. Genom dess ikonografi anses denna ha haft sin plats i lektoriet, vilket bör ha färdigställts på 1150-talet.[10]

Detta starka samband med domkyrkan, som både portalen och dopfunten i Saxtorp pekar på trots att dessa skulpturelement sinsemellan ej har några stilistiska beröringspunkter, kan tyda på att Saxtorps kyrka har uppförts under 1100-talets förra hälft under påverkan av någon som haft starka kontakter med Lund. Sambandet kan kanske knytas via Tågerups gård, som ligger ca 1 km norr om kyrkan. Godset omnämns 1330 i ärkebiskop Karls donation till sitt kapell vid domkyrkans södra sida ("omnia bona nostra in Tokaethorp in parochia Saxtorp").[11]

Under senmedeltiden har Saxtorps kyrka försetts med ett numera rivet vapenhus i norr. På en teckning från 1840-talet av Nils Mandelgren kan man se att dess gavelspets varit försedd med blinderingar.[12] Vapenhuset har invändigt varit försett med målningar på väggen vid kyrkans nordportal. Sedan vapenhuset rivits har de blivit överkalkade men togs fram och konserverades 1937 av Osvald Owald. Vid en restaurering på 1950-talet visade det sig att de hade förbleknat och skadats varför man beslöt att på nytt kalka över dem.[13] Tyvärr kom de att beröras av reparationen av putsen vid den senaste översynen av kyrkans murar så att de små fragment, som fanns kvar skadades ytterligare något. De ytterst fragmentariska målningsresterna mättes upp, men något sammanhang i bildframställningen gick inte att få fram. Enligt Otto Rydbeck, som såg målningarna vid den första framtagningen, lär den ha framställt Anna Självtredje.[14] Att vapenhuset haft en sådan utsmyckning kan kanske tyda på att den haft en särskild betydelse.

Det norra vapenhuset fanns således fortfarande på 1840-talet till skillnad från det södra. Genom ett provschakt konstaterades 1970 att t.o.m. grundmurarna till det senare tagits bort, men genom nedgrävningsgränserna för dessa kan man rekonstruera vapenhusets inre bredd till ca 4,50 m.

I det schakt, som togs upp utanför kyrkans sydmur för att konstatera vapenhusets läge, påträffades även en del romanska stenkistor av kalksten. En av dessa var försedd med huvudnisch. De bör ha tillkommit före vapenhusets uppförande. Fragment av en kistlös grav skymtades under en av grundstenarna till det romanska långhuset. Detta kan möjligen tyda på att den romanska stenkyrkan föregåtts av en äldre kyrka med tillhörande begravningsplats, men ytterligare undersökning krävs för att man skall kunna avgöra detta med säkerhet.

Noter

[1] Rapport över undersökningen 1970 av B. Sundnér finns i ATA, Skånes hembygdsförbund, Lund samt Lunds universitets historiska museum.

[2] E. Cinthio, Lunds domkyrka under romansk tid, s. 124 f.

[3] Densamme, s. 103.

[4] L. Tynell, Skånes medeltida dopfuntar, s 99.

[5] C.-G. Schultz, Nogle tidlig-romanske landsbykirker, s. 221 f. Aarbøger 1934:2.

[6] E. Cinthio, a.a. s. 198.

[7] C. G. Schultz, a.a. s. 221.

[8] E. Lundberg, Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden, 1000—1400, s. 184.

[9] M. Rydbeck, Skånes stenmästare före 1200, s. 48 f. E. Lundberg, a.a. s. 231 f. W. Anderson, Romanesque sculpture in South Sweden, s. 64.

[10] E. Cinthio, a.a. s. 186.

[11] Danmarks riges Breve R 2:10.

[12] Mandelgrens samlingar, Folklivsarkivet, Lund.

[13] Skrivelse från Raä till pastorsämbetet i Saxtorp 1936, ATA.

[14] Skrivelse från Otto Rydbeck till Raä 25/1 1949, ATA.

ÅLSTORPS KYRKA

Med anledning av en beskrivning för verket Sveriges Kyrkor gjordes en provundersökning under en vecka av den under mark dolda kyrkan i Ålstorp, V. Karaby socken.

I 1828-års beskrivning över V. Karaby och Saxtorps socknar nämns att kyrkan enligt sägen legat på "Åltorps gata" samt att man där påträffat talrikt med skelettdelar. Platsen för kyrkan ligger utmed Kävlingevägen ca 1 km norr om Dösjebro. Området utmärkes av en runsten, som står på den gamla kyrkogården och vilken även omnämns i 1828-års beskrivning. Inskriften på runstenen ("Hals och Frebjörn reste dessa stenar efter sin kamrat Hove") tyder på att den ingått i en grupp av flera stenar. Kyrkans rasering bör ha skett innan 1589, då kungens fogde Jörgen Brahe lät hämta sten från ett kapell i Ålstorp för att bygga upp det nedrasade tornet i Dagstorp.

Den arkeologiska undersökningens målsättning var att söka fastställa kyrkans läge. Ca 6,5 m norr om runstenen påträffades korets sydmur. Även dess nord- och östmurar samt triumfbågsmurens sträckmur kunde fastställas. I samtliga fall var det endast rester av grundmurarna som fanns kvar. Koret torde ha varit rakt avslutat med en invändig bredd av ca 4 m, längd ca 5 m. Både inne i koret och utanför dess syd- och östmurar påträffades en del gravar, som dock ej undersöktes i sin helhet. Däremot fanns ej några gravar i de schakt som togs omedelbart intill runstenen. Här påträffades i stället en större nedgrävning och ett intilliggande stolphål. Förhållandet mellan dessa anläggningar och kyrkan kunde vid provundersökningen ej med säkerhet avgöras. *B.S.*

V. KARABY KYRKA

Vid en ledningsgrävning i V. Karaby 1800-tals kyrka sommaren 1971 gjordes en smärre arkeologisk undersökning. I långhusets västra del påträffades den medeltida kyrkans södra grundmurssula bestående av stora gråstenar med utvändig beklädnad av huggen gråsten, som sannolikt utgjort sockel. Murens bredd uppgick till 114 cm. Den norra muren visade sig vara uppbruten, men resterna kunde konstateras ca 3 m innanför nuvarande nordmur. Intill den medeltida sydmuren påträffades resterna av en valvpilaster troligen uppförd under senmedeltiden av tegel i tre språng, medan dess motsvarighet i norr var rektangulär.

Ca 30 cm under det nuvarande cementgolvet framkom rester av ett tegelgolv intill pilastrarna. Teglet utgjordes av murtegel av medeltida typ och bör ha utgjort golv efter valvslagningen i medeltidskyrkan. Ytterligare ca 30 cm därunder påträffades rester av ett kalkbruksgolv i anslutning till den södra grundmuren. Detta var genombrutet av nedgrävningen för valvpilasterns fundament, vilket tyder på att det är äldre än valvet.

Medeltidskyrkan utvidgades på 1780-talet med s.k. "lutor" dels åt norr, dels åt söder. Rester av grundmuren till den södra "lutan" framkom i ett schakt söder om kyrkan.

B.S.

FORNVÅRD

Den fornvård, som bedrivs med bidrag från AMS i Malmöhus län är omfattande. Många monumentala gravhögar från bronsåldern slåttras och städas vår och höst liksom flera andra förhistoriska anläggningar. Bland de större projekt, som ingår i vårdprogrammet kan några nämnas.

I vintras påbörjades restaureringen av den drygt tre kilometer långa höga stenmuren, som åtminstone sedan 1600-talets slut omgärdat Hjorthagen vid Vrams Gunnarstorp på Söderåsens sluttning. Inte långt därifrån ligger Gedsholms medeltida borgplats, där en första upprensning har gjorts av vallgraven.

Uranienborgs vallar på Ven har sedan ett par år tillbaka kontinuerligt setts över. Nu planeras tillika en upprustning av Tycho Brahes observatorium, Stjärneborg. Krossade flaskor, papper och annat skräp skall städas bort, bortbrutna tegel sättas på plats och därefter skall pansarglas sättas in i kupolernas luckor för att förhindra att den märkliga anläggningen används som papperskorg utan att insynen för den skull hindras. Också Tycho Brahemuseet skall få en välbehövlig ansiktslyftning och utställningen skall moderniseras.

Karl XI-monumentet i Ö. Sallerup har gallrats, röjts och städats. Den unika anläggningen, som skapades av 1600-talsprästen Jöns Henriksson efter Skånes övergång till Sverige, är en stor kvadratisk park delad i fyra delar av smala kanaler. I den sydvästra — röjda — står i tre rader texten CAROLUS XI MONARCHA SVECIÆ. Bokstäverna, som lagts av klumpstenar i dubbla rader, är 8—9 m breda och 4—6 m höga. Textytan täcker ungefär 80×100 m. De två norra delarna består av nu igenvuxna dammar och inom den sydöstra — också igenvuxna — finns låga, runda rösen, på vilka enligt traditionen flaggstänger stått. *C. B.*

Hjorthagen vid Vrams Gunnarstorp. Foto C. Bunte 1973.

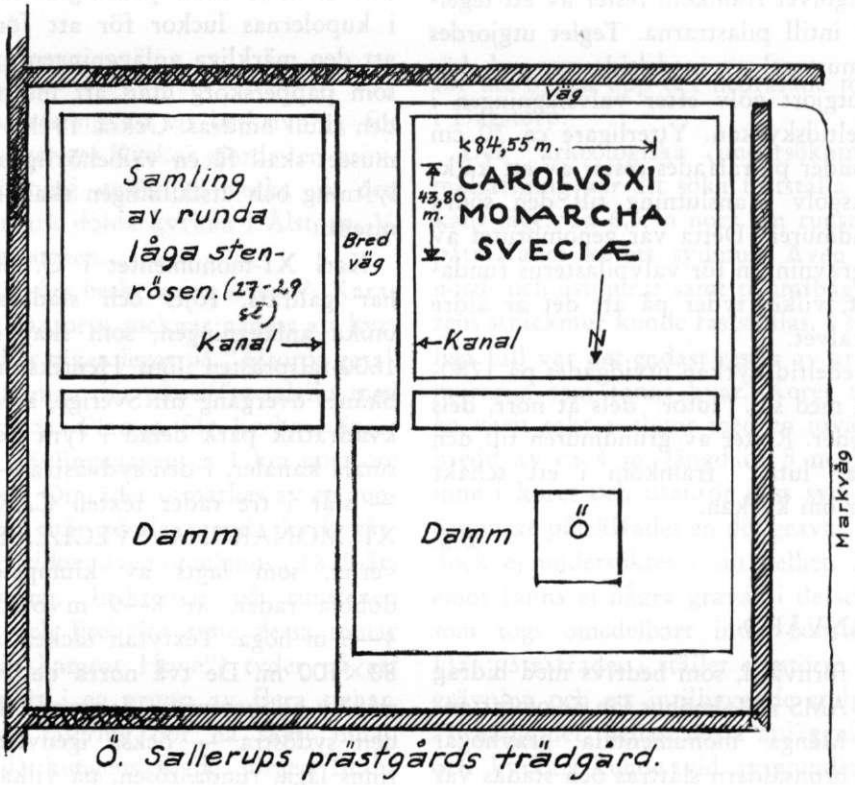

Karl XI-monumentet. Uppmätning av Harald Olsson 1957.

ALE utkommer med 3 häften årligen. Brev och manus till redaktionen adresseras till antikvarie C. Bunte, Winstrupsgatan 10, 222 22 Lund, tel 046/12 66 09.

MEDLEM erhåller tidskriften kostnadsfritt. Årsavgiften 15:— kan insättas på De skånska landskapens historiska och arkeologiska förenings postgirokonto Lund nr 24 68 31-2, c/o kamrer Allan Persson, Karhögstorg 4 A, 223 55 Lund.

ÄLDRE HÄFTEN av "Samlingar till Skånes historia", "Skånska Samlingar" och "Historisk tidskrift för Skåneland" samt andra av föreningen utgivna skrifter kan erhållas genom hänvändelse till föreningens sekreterare, antikvarie Nils Nilsson, Kulturen, 223 50 Lund.

EFTERTRYCK, helt eller delvis medgives endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse

Bitr. professor Erik Cinthio, Lund, ordf., intendent Bengt Bengtsson, Lund, v. ordf., antikvarie Nils Nilsson, Lund, sekr., kamrer Allan Persson, Lund, skattmästare samt professor Nils-Arvid Bringéus, Lund, antikvarie Carin Bunte, Lund, professor Bertil Ejder, Lund, landsantikvarie Evald Gustafsson, Lund, museiintendent Lars-Göran Kindström, Helsingborg, professor Sven Kjöllerström, Lund, docent Gösta Lindeberg, Lund, stationsmästare Sven Nöjd, Örkelljunga, professor Birgitta Odén-Dunér, Lund, museichef Bengt-Arne Person, Varberg, disponent Birger Persson, Ystad, professor Jerker Rosén, Lund, greve Hans Wachtmeister, Johannishus, kyrkoherde Gunnar Wallin, Skurup, intendent Gustaf Åberg, Simrishamn. Hedersledamot: professor Jörgen Weibull, Århus.

CWK GLEERUP BOKFÖRLAG
LUND